

Shadows the Poems of Sufi Poets Within Analytical Psychology

Emel Nalçacıgil^{1,a,*}

¹ Akdeniz University, Faculty of Education, Department of Turkish Language and Literature

*Corresponding author

Research Article

History

Received: 15/07/2024

Accepted: 10/10/2024

Plagiarism: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright: This work is licensed under Creative Commons AttributionNonCommercial 4.0 International License (CC BY NC)

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited

ABSTRACT

Analytical psychology is a theory proposed by Carl Gustav Jung, a famous Swiss psychotherapist, in the 20th century and now influences not only psychotherapy but also many branches of science, from psychology to theology, ethnography, literature, and fine arts. Jung's major success in this theory may be his discovery of unconscious, personal unconscious, and collective unconscious. This discovery has uncovered not only the collective images and their collective symbols in literary texts but also what the soul's needs are. The primary assumption of Jung's theory is that one is born with the need to attach to an ontologically stronger entity. Thus, continuing life by ignoring this basic need refers to spending energy on non-innate desires. Indeed, human beings are innately interested in various aspects of life. These desires may sometimes hinder social welfare and thus contradict religious orders. In this case, one is not accepted as religious and cannot achieve individuation psychologically. As Jung calls it in his theory, people failing to realize themselves are considered those failing to recognize their shadows. Yet, it is presumed in analytical psychology that it is rather challenging to realize shadows. According to Jung, some people cannot realize their shadows throughout their lives, and some may feel exhausted, tired, or even sick due to their experiences at some stages of their lives. In Jungian theory, people failing to realize their shadows cannot achieve their individuation. He even proposes that the greatest destruction of humanity will result from societies deprived of individuation. Ultimately, this article is interested in the similarity of the "shadow" archetype to the term nafs, which refers to desire, aspiration, and principles of life in the Sufi view, and meticulous examination of the term in the Divans of eleven Sufi poets in line with the theory. Therefore, it consists of the explanations of fifty-one poems in these Divans where the term shadow corresponds to the term nafs. The data obtained from the mentioned works are interpreted in five sections: definition of shadow, becoming conscious, recognizing shadows, individuation, and shadow types; hastiness, ambition, arrogance, and hatred. Interestingly, the poems describing the types of shadows also offer advice and solution suggestions on how to combat these shadows - detrimental human qualities. It should also be noted that Sufi poets' advice to readers is among the recommendations that Jung particularly emphasizes in his theory. We believe that this paper will contribute to classical Turkish literature, Turkish-Islamic literature, and theology by uncovering the symbolic meanings of the terms and phrases aired in the examined texts.

Keywords: Classical Turkish literature, Analytical psychology, Jung, Sufi poets, Shadow, Soul, Images, Symbols.

Analistik Psikoloji Doğrultusunda Mutasavvıf Şairlerin Şiirlerinde Gölgeler

Süreç

Geliş: 15/07/2024

Kabul: 10/10/2024

İntihal: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Telif hakkı: Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) kapsamında yayımlanmaktadır.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

ÖZ

Analistik psikoloji 20. yüzyılda İsviçreli psikoterapist Carl Gustav Jung tarafından oluşturulmuş kuramdır. Kuram sadece psikoterapi alanını değil psikolojiden teoloji, etnografi, edebiyat ve güzel sanatlara kadar pek çok bilim dalını da etkilemiştir. Jung'un kuramındaki en önemli başarısı; bilinçdışı ile bireysel bilinçdışı ve kolektif bilinçdışının keşfidir. Bu keşifle sadece çeşitli bilim dalları edebî metinlerde geçen kolektif imgeler ve onların kolektif simgelerinin neler olduğunu değil insanlar da ruhun ihtiyacının ne olduğunu öğrenmiştir. Jung'un kuramının birincil maddesi ontolojik açıdan insanın kendisinden daha güçlü bir varlığa bağlanma ihtiyacıyla doğmasıdır. İnsan bu temel ihtiyacını göz ardı ederek yaşamını sürdürdüğünde enerjisini yapısına ters yönde isteklere harcayarak giderir. Nitekim insan doğası gereği hayatın çeşitli yönlerine ilgi duyan, onları gerçekleştirmede istekli olan varlıktır. Bu istekler bazen toplumun refahını engelleyici dolayısıyla dinî emirlere aykırı olabilir. Böylece gerek toplumun kurallarına gerek dinin buyruklarına ters düşülür. Bu durumda dinen istenilen insan olunamadığı gibi psikolojik açıdan da bireyselleşme gerçekleştirilememiş olur. Bireyselliğini gerçekleştirememiş insanlar Jung'un kuramında isimlendirdiği gibi gölgelerinin farkına varamamış kişilerdir. Analitik psikolojide insanlık adına çok önemli olan gölgelerin farkına varılması oldukça zordur. Klinik gözlemlerinden hareketle kuramını oluşturan Jung'a göre hayatı boyunca gölgelerinin farkına varamayan insanlar olduğu gibi hayatlarının bazı evrelerinde yaşadıkları tecrübe neticesinde kendilerini bitkin, yorgun hatta hasta hisseden insanların olması da mümkündür. Jung kuramında gölgelerinin farkına varamayan insanların; bireyselleşmelerinin gerçekleşmediğini belirtir. Ona göre insanlığın en büyük yıkımı bireyselleşmenin gerçekleşmediği toplumlardan kaynaklanacaktır. Makale; analitik psikolojide gölge arketipinin tasavvufî görüşte arzu, istek, hayatın ilkeleri manalarına da gelen nefis teriminin benzeşik oluşu üzerine kaleme alınmıştır. Bu sebeple makalede on bir tane mutasavvıf şairin dîvânında zikredilen nefis kelimesi kuram doğrultusunda titizlikle incelenmiştir. Makale Jung'un kuramı ışığında bir arketip olan gölge ibaresinin mutasavvıf şairlerin dîvânlarında incelenen nefis ibaresine karşılık geldiği elli bir manzumenin açıklanmasından oluşmaktadır. Elde edilen veriler neticesinde makale gölgenin tanımı, bilinçlenmeye başlama, gölgeleri tanıma, bireyselleşme ve gölge çeşitleri olmak üzere beş bölümdür. Makalede yer alan gölge çeşitleri; acelecilik, hırs, kibir ve kin alt bölümlerini ihtiva etmektedir. Bu alt bölümlerde insanın olumsuz özelliklerini anlatan gölge çeşitlerini bildiren manzumelerin aynı zamanda insanın bu kötü hasletleriyle nasıl mücadele edeceğine dair öğütleri, çözüm önerilerini içerdiği tespit edilmiştir. Mutasavvıf şairler tarafından okuyucusuna verilen bu öğütler Jung'un da kuramında özellikle üzerinde durduğu hasletlerdir. Çalışmayla gerek klasik Türk edebiyatı gerek Türk İslâm edebiyatı alanına metinlerde zikredilen kelimelerin sembolik anlamlarının kazandırılması, farklı bir derinlik getirilmesinin yanında teoloji bilim dallarına da katkı sağlaması ümit edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Klasik Türk edebiyatı, Analitik psikoloji, Jung, Mutasavvıf şairler, Gölge, Nefis İmgeler, Semboller.

emelcopur@akdeniz.edu.tr

0000-0003-3395-1286

Citation / Atıf: Nalçacıgil, Emel. "Analitik Psikoloji Doğrultusunda Mutasavvıf Şairlerin Şiirlerinde Gölgeler". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 28/2 (Aralık 2024), 865-889. <https://doi.org/10.18505/cuid.1516312>

Giriş

Analitik psikoloji 20. yüzyılda İsviçre doğumlu psikiyatr Carl Gustav Jung'un oluşturduğu bir kuramdır. Jung, din görevlisi olan babasının zengin kütüphanesinden beslenmiştir. Ancak onun psikoterapist olmasında sağlık sorunlarıyla mücadele eden annesinin daha fazla rolü olduğu düşünülmektedir.¹

Analitik psikoloji, Jung'un bilinçdışının gücünü keşfetmesiyle başlamıştır. Aslında bilinçdışı, Jung'un çağdaşı Sigmund Freud tarafından keşfedilmiştir. Ancak Jung, bilinçdışını metafiziksel boyutta inceleyen ilk bilim insanıdır. O kariyerinin başında psikanalizin mucidi meslektaşı Freud'la aynı görüşleri paylaşmasına rağmen ilerleyen dönemlerde onun bilincin ötesinde bilinçaltının derinliklerini keşfetmesi analitik psikolojinin kurulmasına vesile olmuş dolayısıyla Freud ile de yollarını ayırmıştır.²

Her iki psikiyatr için de insanı keşfetmede oldukça önemli olan *bilinç* terimi çok sınırlı, her olguyu içine alamayacak kadar dar, insanın bilinçli durumu olarak zaten bilinen bir gerçektir. Oysa bilinçdışı; insanlığın ilkel durumudur. Var olmadığı hiçbir zaman düşünülemeyen bilinçdışı sürekli düş kurma, imgeleme özelliğine sahiptir. Jung yeni doğan bebeğin bile boş bilinçle dünyaya gelmediğini bildirir. Jung bilinçdışının bu özelliğini tespit etmesi neticesinde ulaşabildiği tüm ilkel metinlere ulaşmış ve onlarda benzerliklerin, motiflerin aynı olduğunu gözlemiştir. Jung incelediği metinlerdeki motiflerin diğer bir deyişle arketiplerin aynılığı ile kuramının önemli olan bu adımına kolektif bilinçdışı ismini vermiştir. Jung kolektif bilinçdışının evrenselliğinin yanında zaman zaman duygu yüklü, insan benliğinde doğuştan var olan ve hayatın ilk dönemlerinin izlerini de ihtiva eden iki türden bilinçdışına sahip bulunduğu sonucuna varmıştır. Böylece bilinçdışının insanlığın ortak konularını içeren *kolektif ve orijinal mecazları, teşbihleri ihtiva eden kişisel bilinçdışı* olmak üzere iki kısımdan oluştuğunu öne sürmüştür.³ Ayrıca Jung içeriği evrensel, iç yapısı mecaz ve teşbihlerden oluşan bilinçdışı süreçlerin dinî sembolizmi konu edindiğini belirtmiştir.⁴ Jung'un kolektif bilinçdışının iki parçadan oluştuğunu keşfetmesi neticesinde sembol konusunda bu yaklaşımı psikiyatrinin yanında psikoloji, teoloji, etnografi, edebiyat ve güzel sanatlara kadar pek çok bilim dalını da etkilemiştir.⁵

Klinik deneyimlerinden hareketle kuramını oluşturan Jung'un kuramı analitik psikolojide bu iki bilinçdışı da muazzam enerji yüklüdür. Bilinçdışının enerji yüklü olması Freud'un kuramında olduğu gibi sadece libido değil Jung'a göre insanın özünde her zaman var olan gücü keşfetme, o güce kavuşma arzudur.⁶ Bilinçdışında imgeler aracılığıyla semboller oluşur. Bilinçdışı içgüdüsel olarak temsiller oluşturma eğilimi şeklinde tanımlanan ilk imgeleri yani arketipleri barındırır. Jung terminolojisinde ilk imgelerden, arketiplerden birisi de insanların özellikle modern dünyada toplum tarafından bilinçli zihnin bastırıldığı, karanlık yönünü gösteren gölge/gölgelerdir.⁷ Jung kuramında enginliği açısından kolektif bilinçdışı ile kişisel bilinçdışını piramidin en geniş bölgesi olan en alta bilinci piramidin üstüne yerleştirirken bunların arasında insanın karanlık yönü/yönlerini barındıran gölgeleri ise bilince yakın yere yerleştirir. Bunun neticesinde gölgelerin bilinç haline yakın olması; bilinçdışının

¹ Carl Gustav Jung, *Jung Psikolojisi*, çev. Murat Ukray (İstanbul: e-kitap Yayınları, 2020), 11.

² Oğuz Cebeci, *Psikanalitik Edebiyat Kuramı* (İstanbul: İthaki Yayınları, 2022), 226.

³ Carl Gustav Jung, *Bilinç ve Bilinçdışı*, çev. Canberk Şeref (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2023), 71-72.

⁴ Carl Gustav Jung, *Psikoloji ve Din*, çev. Canberk Şeref (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2024), 12.

⁵ Mircea Eliade, *İmgeler ve Simgeler*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2022), 24.

⁶ Carl Gustav Jung vd. *İnsan ve Sembolleri* (İstanbul: Kabalıcı Yayıncılık, 2020), 103.

⁷ Jung vd. *İnsan ve Sembolleri*, 63.

çözümlemesinde ilk söz konusunun bireyselleşme olduğunu öne sürer.⁸ Böylece analitik psikoloji kuramının birincil maddesi; ontolojik açıdan her insanın kendisinden daha güçlü varlığa bağlanma ihtiyacıyla dünyaya gelmesidir. Nitekim Jung'a göre kuramın birincil maddesini ifade eden en eski arketip Tanrı arketipidir.⁹ Dolayısıyla Jungiyen kuramda insanın içindeki özü keşfetme arzusu; yeni doğan bebeğe hiçbir öğreti yapılmadığı halde hayatta kalması için annesini emme arzusu gibi içgüdüselidir. İnsan bu durumu önemsemediğinde hayatı beslenmemiş yani bireyselleşmesi gerçekleşmemiş olacaktır. Bu minvalde Tanrı arketipi en köklü arketiptir. İnsan kendisinden daha güçlü varlığa bağlanma duygusunu göz ardı ederek yaşadığında çeşitli sıkıntılarla boğuşmak zorunda kalır. Jung hastalarında gözlemediği vakalardan edindiği izlenimlerle gölgelerini eğitememiş yani bireyselleşmesi gerçekleşmemiş insanların nevrotik vaka olduğu veya nevroz belirtilerini taşımaya daha fazla yatkın olduğunu bildirir.¹⁰

Analitik psikolojide gölge/gölgelerin bilince yakın olması; insanın bilinçli birey olması, bireyselleşmenin ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Jungiyen kuramında en önemli arketip olan Tanrı arketipiyle insanın yaşaması gerekmektedir. Jung inancın insanı yaşama bağlayan en sağlam temel olduğunu savunur. İnsanın inançları çerçevesinde yaşayabilmesi için de gölge/gölgelerinin farkına varması ve onları eğitmesi gerekmektedir. Aksi halde insan sadece madden var olan bir varlık değil, ruhen ihtiyaçlarını göz ardı etmemesi gereken de bir canlıdır. Varlığının en önemli unsuru, içgüdüsel bağlantı kurmasının zorunlu olduğu Tanrı ile bağlantısını kurmadığında ruhen aç kalır. Dolayısıyla gerçek manada insan olmaktan uzaklaşır. İşte bu minvalde gölge/gölgelerin farkına varılması ve eğitilmesi oldukça önem arz etmektedir. Jung kuramında gölge fiziksel bir olay olması sebebiyle tüm dünya dillerinde temel anlamı aynıdır. TDK'ya göre *gölge saydam olmayan bir cisim tarafından ışığın engellenmesiyle ışıklı yerde oluşan karanlık* şeklinde tanımlanmaktadır.¹¹ Işık hareketine bağlı olması sebebiyle de Güneş 90 derece dik açıyla geldiği zaman gölge gerçekleşir. Jungiyen kuramda gölge arketipini şu şekilde ilişkilendirebiliriz:

Saydam olmayan cisim/cisimler; insanın terbiye edilmeye muhtaç istekleri, ışıklı yer; insanın içgüdüsel yaratıcısına duyduğu ihtiyaç veya psişe; karanlık ise gölge/gölgeleridir. İnsan hayat yolunda ilerlerken kendisine 90 derecelik açıyla dik gelen adeta kendisini kesen saydam olmayan cisimlerinin farkına varıp onları eğittikçe aydınlık yerini, yaratıcısıyla iletişim yeri psişesini karanlıklardan, gölgelerinden koruyacaktır. Böylece insan, Güneş misali tepe noktasına çıktıkça gölgesini/nefsini eğittikçe kemâle erişecek, insanlığın zirvesine ulaşacaktır. Güneş'in tam tepe noktasındayken gölgenin gerçekleşmediği gibi gölgelerinden arınan insanın da bireyselleşmesi gerçekleşecektir. Nitekim Jung döneminde vuku bulan 1. ve 2. Dünya Harbi sebebiyle insanların en buhranlı dönemlerinde onların sıkıntılarının giderilmesine çalışmış, manevî boşluklarının doldurulması için çabalamıştır. Jung özellikle iki cihan harbinden sonra hastaları arasında duygu bozuklukları, sürekli dengesizlikler yaşayan insanları tedavi etmiştir. O bizzat ölümün kol gezdiği savaş sahnelerine şahit olan hastaları arasında inançları kuvvetli insanların kısa sürede iyileştiklerini tespit etmiştir. Dolayısıyla kuramını inancın insan hayatında en önemli yaşam kaynağı olduğu bunun için de insanın gölgelerinden arınması gerektiği üzerine inşa etmiştir.

⁸ Carl Gustav Jung, *Dört Arketip*, çev. Zehra Aksu Yılmaz (İstanbul: Metis Yayınları, 2021), 154.

⁹ Carl Gustav Jung, *Analitik Psikoloji Üzerine İki Deneme* (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2021), 88.

¹⁰ Carl Gustav Jung, *Psikolojide Tipler*, çev. Nur Nirven (İstanbul: Metis Yayınları, 2020), 87.

¹¹ İsmail Parlatır - Nevzat Gözaydın - Hamza Zülfiyar, *Türkçe Sözlük* (İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1988), "Gölge", 867.

Makalede analitik psikolojide gölge arketipinin karşılığı olarak incelenen nefis; sözlükte öncelikle ruh anlamına da gelmektedir.¹² Ancak tasavvuf görüşünde nefis insanda hayatıyeti yani kuvve halinden fiil haline geçişi sağlaması özelliğinden dolayı canlı bir cevherdir.¹³ Hayatıyet özelliğine paralel nefis, insanın arzuları karşısında eğitime muhtaç, kötülüğü emredici olmasıdır.¹⁴ Jung ruhun canlı ve salgı bezine benzediğini anlatır. Beyinsel bir salgı olduğu için de düşünceleri dolayısıyla insanın bilinçli halinin gerekli koşulu olduğunu savunur.¹⁵ Bir arketip olan gölge ise bireysel bilinç dışında ilkel, denetime muhtaç ve hayvansal özelliklere sahiptir.¹⁶ Tasavvufi görüşte farklı anlamlar ihtiva eden nefis; *arzu istek* ve *hayatın ilkeleri* gibi manalara da karşılık gelmektedir.¹⁷ Bunun yanında nefis; insanı farklı alanlarda kötülüğe sevk etmesi, eğitime muhtaç yapısı, hayvanî nitelikleri ile gölge arketipine karşılık gelmektedir. Asırlar öncesi adeta Jung'un kuramını şekillendiren tasavvufi görüşte nefsin bu özelliklerinin yanında eğitime muhtaç yanı ve bu eğitime işinin de çok zor bir mücadele olduğudur. Tıpkı tasavvuf görüşünde olduğu gibi Jung da gölgenin/gölgelerin keşfinin dahi zor olduğunu bildirir. Keşfedildiğinde bile eğitilmesinin azami bireysel çabalama, özel bir disiplin gerektirdiğini belirtir. Ayrıca makalede gölgeyle nefis arasında bağlantı kurulmasını sağlayan bir diğer ortak nokta ise analitik psikolojide keşfedilmesi zor olan gölge, gölgenin keşfi, gölgelerle mücadeledir. Bu mücadele sonunda psikolojik olarak sağlıklı bireyin oluşması şeklinde üç aşamadan oluşur. Mutasavvıflar da nefsi terbiyenin zorluğuna dikkat çekerek onun dört aşamayla eğitilmesi gerektiğini bildirirler. Bu aşamalar; mücâhede ve riyazet terimleriyle ifade edilir. Mücâhede; nefsi iyiliğe zorlamak, riyazet ise zorlanan iyiliklerin alışkanlık haline gelmesini sağlamak anlamındadır. Bunlardan riyazet; az yemek, uyumak, konuşmak ve uzlete çekilmek üzerine inşa edilir.¹⁸ Dolayısıyla makalede incelenmeye tabi tutulan gölge; tasavvuf görüşünde nefis'e karşılık gelmektedir. Nefis terimiyle incelenen gölge arketipinde gölgelerin keşfi; tasavvuf terminolojisinde mücâhede, gölgelerin eğitilmesi ise riyazet kavramıyla örtüşmektedir.

Jung modern dünyada gölgesini tanımadan yaşayan pek çok kişinin olduğunu ancak bunlardan bazılarının hayatında deneyimlediği bazı sözde acı deneyimler, olaylar neticesinde kendilerini bitkin hissederek kendisine danıştıklarını ve böylece gölgelerini keşfettiklerini belirtir. Gölgenin keşfine rağmen kişi bu keşifle kalır onları eğitmezse çelişkili ruh halini yaşayacağını vurgular. Dolayısıyla Jung'a göre gölge keşfedilmesi, eğitilmesi, doğru eğitildiği takdirde psikolojik açıdan bireyselleşmenin gerçekleştiği üç bölümden oluşur.¹⁹

¹² Süleyman Uludağ, "Nefis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006) 32/526.

¹³ Asiye Aykıt, "Nefis Nazariyesi Çerçevesinde Fahreddin er-Râzî'nin Ahlâk Düşüncesi", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 18/1 (Haziran 2014), 204.

¹⁴ Adem Çatak, "Mevlânâ Celâleddin Rûmî'nin Nefis Anlayışı", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (Ocak 2012), 218; Tuncay Aksöz, "İnsan Benliğinin Arınması", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/31 (Haziran 2015), 82;

Mehmet Uyar, "Tasavvufta Kavramlar Arasındaki Anlamsal Bağların Mahiyeti Üzerine Bir Deneme: Nefis ile İlgili Kavramlar Örneği", *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (Kasım 2016), 172; Yusuf Okşar, "Şemsüddin Muhammed B. Eşref-Essemekandî'de Nefis ve Marifetullah", *Turkish Studies* 13/9 (Nisan 2018), 188; Mehmet Şirin Ayış, "Tasavvuf Düşüncesinde Bir Nefis Terbiye Metodu Olarak Riyazet", *Kur'ân ve Sünnet Araştırmaları Dergisi* 1/1 (Ocak 2021), 35.

¹⁵ Carl Gustav Jung, *İnsan Ruhuna Yöneliş*, çev. Engin Büyükinâl (İstanbul: Say Yayınları, 2021), 26.

¹⁶ Frieda Fordham, *Jung Psikolojisinin Ana Hatları*, çev. Aslan Yalçınır (İstanbul: Say Yayınları, 2023), 64.

¹⁷ Uludağ, "Nefis", 32/526.

¹⁸ Mehmet Şirin Ayış, "Tasavvuf Düşüncesinde Bir Nefis Terbiye Metodu Olarak Riyazet", *Kur'ân ve Sünnet Araştırmaları Dergisi* 1/1 (Ocak 2021), 35.

¹⁹ Connie Zweig-Leremiah Abrams (ed.), *Gölgeyle Buluşma*, çev. Özgür Ertana (İstanbul: Timaş Yayınları, 2023), 79.

Jung'un kuramındaki gölge; aynı zamanda Kur'ân ışığında bildirilen üç tür nefse karşılık gelmektedir. Bunlar kötülüğü emreden Yusuf, 12/54; yapılan hatanın, günahın farkına varan Kıyâmet, 75/2; huzura eren Fecr, 89/27-28 nefis gibi farklı dereceleri olan olgudur.²⁰

Bu makale Analitik psikolojide gölge teriminin, İslâm dininin kaynaklarıyla beslenen tasavvuf görüşünde nefis olgusuna karşılık gelişi üzerinedir. Nitekim psikiyatr ve onun alt dalı olan psikoloji ruhen insanın sağlıklı birey olması için çalışır. Din de oluşturduğu yaşam kurallarıyla ahlâklı insanlardan oluşan toplumların oluşmasını sağlar.²¹ İnsan ruhen sağlıklı olabilmek için gölgelerinin farkına varıp onları eğitmesi gerekir. Bunun için de insan dine yani yukarıda izah edildiği üzere bilinçdışında içgüdüsel olarak kendisinden daha büyük varlığa ihtiyaç duyar. Ancak onunla iletişime geçebilir gölgelerini/nefsini eğitebilirse sağlıklı birey olur.

Jung Batı dünyasında tıpkı Türk toplumunda mutasavvıf şairlerin toplumu iyiliğe yönlendirme, bilinçlendirme görevini üstlenmiş bir hekimdir demek kanaatimizce yanlış değildir. Nitekim Jung'a göre insanlığın asıl felaketi gölgelerinin farkına varamamış insanlardan oluşan toplumlardan kaynaklanacaktır. O insanı hayatın geçici mefhumlarına bel bağlayarak yaşamaya istekli varlık olarak tanımlar. Ayrıca Jung'a göre insan kendisinden uzaklaşmak ve varlığının asıl gayesini dinlendirmeye bırakmak gibi korkunç özellikte bir varlıktır.²² Ayrıca Jung'a göre insan doğası gereği hayatın çeşitli yönlerine ilgi duyan, onları tutkuyla seven ve gerçekleştirmeye hevesli varlıktır. Jung yaratılmış nesnelere insanı köle etmesinden kaçınılmasının bireyselleşmede özellikle izlenmesi gereken durum olduğunu vurgular.²³

Makale yukarıda verilen bilgiler ışığında gölge-nefis benzerliğinden dolayı analitik psikoloji kuramında gölge arketipinin Kur'ânla beslenen tasavvufî görüşte nefis kelimesinin arzu, istek, hayatın ilkeleri manalarında incelenmesinden oluşmaktadır. Makalede klasik Türk edebiyatının başlangıcı 13. yüzyıldan en verimli dönemi 18. yüzyıla kadar yaşamış mutasavvıf şairlerin dîvân taraması yapılmıştır. Nitekim insan yeryüzünde hayatın var olduğu andan itibaren kendisini yaratanı merak etmiş belirlediği tanrı(larına) benzemeye çalışmış bir varlıktır. Bunun yanında ilerleyen dönemlerde 20. yüzyılda Jung'un hastaları gibi yaşadığı huzursuzluktan dolayı yaşamın anlamının ne olduğunu araştırmıştır. Dolayısıyla döneminin en güzel yansıması olan ilk edebiyat ürünlerinin de konusu; teolojiye ait yaratıcıyı bulma, hayatın anlamlandırılması üzerinedir. Bu anlamlandırmalarsa poetikada teşbihlerden, istiarelerden oluşan dille kaleme alınmıştır.²⁴ Bu sebeple makalede şairlerin kendilerini en iyi ifade ettikleri eser olan dîvân taraması yapılmıştır. Makalede dîvânı taranan on bir mutasavvıf şair şunlardır:

Türk edebiyatının kurucusu, Anadolu'nun en sıkıntılı dönemlerinde insanları İslâm sancağında toplayan Yunus Emre (ö. 1320); İslâm coğrafyasında Kâdiriyyeyi Anadolu'ya ilk defa getiren 15. yüzyıl dîvân şairi Eşrefoğlu Rûmî (ö. 1469), 15. yüzyılın önde gelen Halvetî şeyhi Dede Ömer Rûşenî (ö.1487), 16. yüzyıl Gülşenî tarikatının kurucusu İbrahîm Gülşenî (ö. 1540), 16. Yüzyıl Elmalı

²⁰ Uludağ, "Nefis", 32/527.

²¹ Amber Haque, "İslâmî Bir Perspektiften Psikoloji ve Din Arasındaki İlişki ve Bütünleşme", çev. Mustafa Koç, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/1(2011), 230.

²² Jung, *İnsan Ruhuna Yöneliş*, 96.

²³ Jung, *İnsan ve Sembolleri*, 107.

²⁴ Turan Koç, *Din Dili* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2017), 66; Şeyma Kömürçüoğlu, *Logostaki Mitos* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2020), 23.

ilçesinin irfan mektebi olmasında büyük payı olan Vâhib Ümmî (ö. 1598), 17. yüzyıl dîvân şairi Ümmî Sinân (ö. 1657), 17. Yüzyıl Yunus Emre geleneğinin önde gelen ismi Sun'ullâh-ı Gaybî (ö. 1693), 18. yüzyıl Üsküdarlı Haşim Baba (ö. 1783), Galata muhitinde yetişen 18. yüzyıl şairi Esrar Dede (ö. 1797), Kuddûsî (ö.1849) ve aynı yüzyıl şairi Diyârbekir'li Nigâhî (ö. 1860)'dir.²⁵

Makale, Jung'un kuramında gölge arketipine karşılık gelen yukarıda bildirilen mutasavvıf şairlerin dîvânlarında nefis ibaresinin zikredildiği manzumelerle oluşturulmuştur. Oldukça titiz bir tetkik sonucu elde edilen manzumeler, kaynak eserler aracılığıyla yorumlanmıştır.

Günümüzde teoloji alanında şimdiye kadar nefis olgusu hakkında şüphesiz çok değerli çalışmalar yapılmıştır. Ancak bu makaleler nefis ibaresinin izahı bilgilerini barındıran²⁶ veya tek bir eser üzerinden nefis olgusunun incelenmesi üzerinedir.²⁷

Jung'un kuramı doğrultusunda nefis ibaresinin psikolojik açıdan önemi ve edebî eserlerdeki sembol dili üzerine yapılan bu çalışma klasik Türk edebiyatı ve Türk İslâm edebiyatı bilim dallarında kullanılan sembol dilinin bilinmesi, derin düşünme yetisinin kazandırılması açısından teoloji ve diğer bilim dalları için de oldukça önem arz etmektedir.

²⁵ Yunus Emre, *Divân-ı İlâhiyât*, çev. Mustafa Tatcı (Ankara: Semih Ofset, 2014); Eşrefoğlu Rûmî, *Divan*, çev. Mustafa Tatcı (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014); Dede Ömer Rûşenî, *Dede Ömer Rûşenî Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği ve Dîvânının Tenkitli Metni* (PDF: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2016); Elmalılı Vâhib Ümmî Halvetî, *Dîvân-ı İlâhiyât*, çev. Mustafa Tatcı-Ahmet Ögke (İstanbul: H Yayınları, 2016); Mehmet Akay, *İbrahim Gülşenî'nin Divanı* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998); Ümmî Sinân, *Ümmî Sinan Dîvânı* (PDF: : Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2017); Sun'ullâh-ı Gaybî, *Sun'ullâh-ı Gaybî Dîvânı*, çev. Bilal Kemikli (İstanbul: H Yayınları, 2017); Mehmet Kayacan, *Haşim Baba ve Dîvânı* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002); Diyârbekir'li Nigâhî, *Diyârbekir'li Nigâhî Dîvânı*, çev. Ahmet Tanyıldız-Mustafa Uğur Arslan (İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2017); Hasan Ali Kasır, *Esrar Dede Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divan'ının Karşılaştırmalı Metni* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1996);

²⁶ Hüseyin Atay, "Nefis", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 37/3 (Haziran 1997), 1-58.

²⁷ Alim Yıldız, "Şakir Ahmed Paşa'nın "Tertib-i Nefis" Mesnevisi", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 12/2 (Aralık 2008), 179-223; Kadir Özköse, "Ahmed Zerruk, Hayatı ve Tasavvufi Düşüncesi", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 12/2 (Aralık 2008), 141-177; Kadir Özköse, "Mesnevideki "Bedevi İle Karısı" Hikâyesine Göre Aklın Kontrolünde Hareket Eden Nefsin Gelişim Seyri", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 15/1 (Haziran 2011), 37-69; Musa Kaval, "Mevlânâ'nın Mesnevisinde Nefis Kavramı", *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4/2 (Aralık 2011), 149-163; Hasan Özalp, "Nefis-Mead İlişkisi Bağlamında Farabi Ve İbn Sina'nın Görüşlerinin Karşılaştırılması", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 16/1 (Aralık 2012), 245-288; Tahir Uluç, "Kınalızâde Ali Efendi'nin Nefis Görüşü", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35/35 (Aralık 2013), 7-28; Asiye Aykıt, "Nefis Nazariyesi Çerçevesinde Fahreddin er-Râzî'nin Ahlâk Düşüncesi", 199-225; İbrahim Çapak, "Nefis Kaynaklı Problemlerin Aşılması: İsfahanî Örneği", *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (Ocak 2015), 77-92; Kadir Özköse, "Şeyh Hâlid Efendi'nin Divan'ında İnsân-ı Kâmil Düşüncesi", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 20/2 (Aralık 2016), 385-417; Şakir Gözütok, "Özdenetimde Din Eğitiminin Etkisi", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 21/2 (Aralık 2017), 1035-1060; Soner Sağlam, "Risâletü'n-Nushiyye" ve "Vagz-ı Azat"ta Nefis Terbiyesi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 27 (Nisan 2017), 349-351; Kübra Zümrüt Orhan, "Alâüddeve Simnânî'nin Tasavvufi Eğitim Anlayışı Bağlamında Âhîret", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 23/1 (Haziran 2019), 375-393; Hasan Bulut, "Tasavvufi Bir Bakış Açısıyla Nefis", *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 11/1 (Bahar 2020), 165-188; Mehmet Şirin Ayış, "Tasavvuf Düşüncesinde Bir Nefis Terbiye Metodu Olarak Riyazet", 34-47; Fatih Çınar, "Zarûrî Küllî Makâsıdın Tertibi Üzerine Bir İnceleme", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 25/1 (Aralık 2021), 115-137; Adnan Arslan, "Klasik Arap Edebiyatı Kaynaklarında Ahlak-Yaratılış Karşılaştırılması ve Şiirde Bunun Bir Motif Olarak Kullanılmasına Dair Bir Alan Taraması", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 25/2 (Aralık 2021), 941-956; Asiye Aykıt, "Şehrezûrî Düşüncesinde Nefsin Kuvvelerinin Ahlâkî Tekâmüle Tesiri", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 26/3 (Aralık 2022), 1161-1179; Eyüp İnce, "Tüsterî'nin Nefis Kavramına Dâir Tasavvufi Yorumları", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27/2 (Aralık 2022), 393-404; Sümeyye Parıldar, "Molla Sadra ve Nefis Konusunda Pre-sokratikleri Savunucusu", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 26/3 (Aralık 2022), 1235-1251.

1. Gölge Nefs

İslâm dininde insan kâinatın en şerefli varlığıdır. Kur'ân'da insanın yaratılmasını bildiren ayet meallerinde insan Allah'ın ruhundan üfleyerek yaratılan varlık âleminin en üstünüdür.²⁸ Bu bağlamda insan yaşantısını Yüce Allah'ın emir ve yasaklarına uyarak düzenlediği takdirde gerçek manada insan-ı kâmil olacaktır. Kur'ân'dan hareketle öğretisi sisteminin kurallarını oluşturan tasavvuf görüşü, özellikle insan-ı kâmil olma üzerine inşa edilmiştir. Diğer yandan Jung'un kuramı Analitik psikolojide gölge arketipine karşılık gelen nefis; İslâmî terim olarak *hevâ ve heves* anlamına da gelmektedir.²⁹ Gaybî, adeta nefsin/gölgenin tanımını yapar. Vahdet'in sureti olan nefsin eğitilerek gün ve gün insanın manevî yücelmesi neticesinde Cenab-ı Hakk'ın tercümanı olacağını dile getirir:

*Nüşa-i vahdet olan nefsine ta'lîm eyleye
Gün-be-gün vire terakkî Hakk'a ola tercemân*³⁰

Yukarıda da ifade edildiği üzere Jung'un kuramında her insanın her zaman kendisinden yüce bir varlığa inanmasının insanı rahatlatacağı aksi halde insanın mutlaka hayatının bir aşamasında ağır sıkıntılara düşeceği ifade edilir. Ayrıca bu kuramda kişinin fark etmediği zayıf yönleri, kişiselleşmesinin önünde engel olan düşmanlarıdır.³¹

Kur'ân'dan hareketle klasik Türk edebiyatı tahayyülünde kâinat ve onda tüm yaratılan varlıklar Allah'ın yaratma gücünün ve güzelliğinin delilidir. Tasavvuf görüşünde de dünya aşktan yaratıldığı için güzellikleri ihtiva eder. Klasik Türk edebiyatı ve tasavvuf görüşüne paralel Analitik psikolojide de dünyanın güzelliğini ancak gölgelerinin farkına varan insanların anlayabileceği ifade edilir. Eşrefoğlu Rûmî, tüm yaratılanların Cenab-ı Hakk'ın tecellisi olduğunu ancak nefsin emareden kurtaramayanların bunu göremeyeceklerini, idrâk edemeyeceklerini anlatır:

*Cümle eşyâda tecellisi Hak'ın zâhir velî
Görmez anı nefsini kurtarmayan emmâreden*³²

İnsan-ı kâmil olma üzerine kurulu tasavvuf öğretisinde en büyük düşman kişinin kendisidir. Adeta tasavvuf sisteminin yansıması olan Jung kuramında da her zaman gölgeyle yüzleşmenin sınırının bireyin kendisinde olduğu ifade edilir. Kuramdaki bu ilkeyi döneminin karikatüristi Walt Kelly's Pogo "Düşmanla tanıştık ve o biziz." sözleriyle ifade etmiştir.³³ Asırlar öncesinde İbrahim Gülşenî, yoluna çıkıp kendisini azdıranı tanıdığını, bunun da düşman nefsi olduğunu bildirir:

*Yolum urup azdıran nefsümimüş tanıdum
Düşmen anı bilürem a'dâ 'adûdan bana*³⁴

²⁸ Kur'ân-ı Kerîm Meâli, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), es-Secde, 32/9; el-İsrâ, 17/70.

²⁹ Süleyman Uludağ, "Nefis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/526.

³⁰ Sun'ullâh-ı Gaybî. *Gaybî Dîvânı*, 90/12.

³¹ Carl Gustav Jung, *Analitik Psikoloji Üzerine İki Deneme*, çev. İsmail Hakkı Yılmaz (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2021), 185.

³² Eşrefoğlu Rûmî, *Divan*, 82/2.

³³ Connie Zweig-Leremiah Abrams (ed.), *Gölgeyle Buluşma*, 39.

³⁴ İbrahim Gülşenî, *İbrahim Gülşenî Dîvânı*, 6/2.

Bir psikoterapist olarak Jung, hastalarında gözlemlediği bulguların neticesinde genelde insanların hastalıklı durumu; Batı dünyasının tamamen pozitivist düşüncenin etkisi altına girip dinî değerlerden uzaklaşması, insanın ruhuna iyi gelecek ne varsa tümünün içinin boşaltılıp bunları safсата olarak telkin eden zihniyetin sonucudur. Ona göre dönemin insanının ruhuna hitap eden olgular yok edildiği için yeri başka olgularla doldurulmaya çalışılmış ancak onların hepsi materyalist kaynaklı olduğu için insanlar kendilerini hastalıklı hissetmişlerdir.

Analitik psikoloji kuramındaki yaşamın anlam arayışı en eski edebî metinlerin de temel konusu olmuştur. İlkel dönemlerden itibaren insanlar, evrenin nasıl yaratıldığının yanında neden yaratıldıklarını merak etmişlerdir. İlâhî çağrıya kulak verenler hayatlarını dinî vecibeleri yerine getirerek doldurmuşlardır. Ancak zamanla insanlar, kendilerinin en büyük düşmanı olan nefislerine yenik düşmüşlerdir. Bu durumda yine kendisinden daha güçlü varlığa bağlanma ihtiyacıyla kendilerine başka tanrılar seçmişler veya bazı olgulara yönelerek yaşamlarındaki anlam arayışını bulacaklarını ummuşlardır. Oysa insanın yaşam amacının sadece Allah'a kul olmak için yaratıldığını beyan eden Kur'ân bu amacın yanında Allah'tan başka kendilerine fayda ve zarar vermeyen ilahlara tapanların nefislerine uyulmaması gerektiğini bildirir.³⁵ Eşrefoğlu Rûmî, Hakk'ı bırakıp arzusuna uyanların puta tapındıklarını böyle kimselerin nefislerine köle olduklarını, Allah'a kul olmadıklarını söyler. Jung'un görüşünü ve yukarıdaki ayet meallerini hatırlatır:

*Hakk'ı kodun sen hevâna uydun oldun put-perest
Bende oldun nefisine bir dem Hakk'a kul olmadın*³⁶

Yukarıda giriş kısmında Jung'un kuramının en önemli noktasının inanç olduğu izah edilmiştir. Bu minvalde Jung hastaları arasında sürekli farklı ruh halleri yaşayan insanların kendilerini sağlıklı hisseden diğer insanlardan daha üstün olduklarını bildirmiştir. Jung bu tür insanları tıpkı Platon felsefesini izleyen kişiler gibi görmüş, onların İlâhî olana kavuşmak arzusundan dolayı çalkantılı ruh hallerini yaşadıklarını bildirmiştir. Nitekim insanlar her zaman ilk edebî eserlerin de ana teması olan evreni ve kendilerini yaratanı merak etmişler ve ona ulaşmaya çalışmışlardır. Bu durumda Jung kişilerin ruh hallerinde elbette inanç yükünden dolayı dalgalanmaların olabileceğini bildirmiştir. Analitik psikolojide de tespit edilen bu hâlet-i ruhîyeler tasavvuf görüşünde bazı ıstılahlarla ifade edilmektedir.

Sözlükte daralma, tasalanma manalarına gelen kabz tasavvufî bir ıstılah olarak sâlikin bir anda kalbinde vuku bulan huzursuzluk sebebiyle hissettiği tutukluluk halidir. Tasavvufî ıstılahlardan havf ve recâ gibi kabz da ferahlık anlamındaki karşıtı bast ile kullanılır.³⁷ İbrahim Gülşenî hâlet-i ruhiyesini anlattığı aşağıdaki beytinde kalbine sıkıntı verenin nefsi olduğunu, bir anda kalbine ferahlık gelmesiyle yaşadığı ana revân olduğunu/uyduğunu belirtir. Hemen ardından kabz ve bast kapılarını terk edip kendisini göklere saldığını anlatır:

*Kabza salan nefsimmiş bastıla direm revân
Terk idüben kabz u bast-dârlığı sal çih göge*³⁸

³⁵ el-Mâide 5/76-77.

³⁶ Eşrefoğlu Rûmî, *Divan*, 58/6.

³⁷ Süleyman Uludağ, "Kabz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları), 24/44.

³⁸ İbrahim Gülşenî, *İbrahim Gülşenî Dîvânı*, 6/3.

Analitik psikolojide insanın bireyselleşmesinin yani insan-ı kâmil olması için gölge/gölgelerinin farkına varılması gerektiği daha önce vurgulanmıştı. Bu durum bize klasik Türk edebiyatının ana kaynağı Kur'ân'ın ilk suresi Fâtihâ suresinin ilk ayetinin mealen kovulmuş şeytanın şerrinden Allah'a sığınmanın gerekliliğiyle başladığını tedâî ettirmektedir. Dolayısıyla tasavvufta insanın kendisinin ötesinde öncelikle en büyük gölgenin/nefsin şeytan olduğu bildirilir. Elmalılı Vâhib Ümmî, okuyucusunun aç gözün diyerek dikkatini çeker. Beytin ikinci mısraında bunu kabul edip etkilenilen, düzenbaz şeytanın da insanda olduğunun bilinmesini leff ü neşr-i müretteb sanatıyla verir. Merhûn bir sonraki beyitte nefis eleştirisi yapmayan insanın kendini kandıracağını dile getirir:

*Gâfil olma aç gözün mekkâr-ı şeytân sendedir
Lâ deme bu tevhîde sehîr-ı şeytân sendedir*

*Söyledim şerh eyledim ahvâl-i şirkin sırrını
Yoklamazsan nefsini ba-küllü yalan sendedir*³⁹

2. Bilinçlenmeye Başlama Gölgeleri -Nefsi İdrak Edebilme

Jung'un kuramı doğrultusunda gölgelerin, karanlıkların farkına varılması; insanın gerçek manada bireyleşme yolunda attığı en önemli adımdır. Kuram bizlere Kur'ân'da kendini ayıplayan nefse yemin edildiğini bildiren (Kıyâme, 75/2) ayeti hatırlatmaktadır. Kuddûsî, her zaman isyan eden nefsinin kendisine keder verdiğini bu durumda kârının taşkınlık olduğunu bundan kurtulması için Allah'a yanıp yakıldığını bildirir. Jung'un kuramına ve mezkûr ayete tedâide bulunur:

*Nefsim ise 'isyân eder her dem virir bana keder
Kârı hemîn tuğyân u şer sana iderem iştikâ*⁴⁰

Kuddûsî aşağıdaki beytinde yine bireyselleşmenin en önemli adımını vurgulayarak nefesine uyup günahlara daldığından yakını. Kur'ân'ın ifadesiyle insan sayısız istekleri karşısında her zaman kötülüğe meyleden nefse sahiptir.⁴¹ Beyitte günahın çeşitliliğine kinâyeye deryâ olarak teşbih edilmesi oldukça manidardır. Bu durumdan kurtulması için gönül pasına ilaç olan Allah'tan ayrılmamayı niyaz eder:

*Nefsin uyub sevdâsına taldım günâh deryasına
Eyle ilâc dil pâsına kılma beni senden cüdâ*⁴²

Jung'un Analitik psikoloji kuramına göre gölgeler; bilinçaltında bastırılan unsurlar olması sebebiyle bilinmeyen karanlık olarak nitelendirilir. Kişi mutlu olamama, sebepsiz iç sıkıntısı gibi dışarıdan herhangi bir ikaz aldığı halde bu gölgeleri bastırdığı müddetçe Kur'ân'da bildirildiği gibi kendine zulüm yapan (Yûnus 10/44) kötülöklere meyleden acımasız kişidir. Vâhib Ümmî, Jung'un ve Kur'ân'ın ifadelerine benzer şekilde Hakk'ı örten nefsin zâlim olduğunu anlatır:

Nice cömerddir görün örtmez açar ruhum Hak'ı

³⁹ Vâhib Ümmî, *Dîvân-ı İlâhiyât*, 25/1-2.

⁴⁰ Kuddûsî, *Dîvân*, 90/3.

⁴¹ Yûsuf 12/53.

⁴² Kuddûsî, *Dîvân*, 82/5.

*Hakk'ı örter açmaz ol nefsim diyen zâlim benim*⁴³

Jung kuramında kişinin zayıf yönlerinin farkına varması, gölgelerini tanıması onun bilinçlenmeye başladığının göstergesi olduğunu belirtir. Ayrıca Jung olumsuz özelliklerden oluşan gölgeleri bilinçaltında olması sebebiyle zihinlerde karanlık bir ortam tasavvur edilecek şekilde ifade eder. Yunus Emre, aşağıdaki beytinde bilinçlenmeye başlayan bir insan profili çizer. Gözünü açtığına tamamen şeytanla dolu nefis ve arzuların zindanda olduğunu anlatır:

*Gözüm açup gördüğüm zindân içi
Nefs ü hevâ pür dolu şeytân içi*⁴⁴

Jung'un kuramında dört sayısı çok önemlidir. İnsan düşünme, hissetme, nesnelere algılama ve sezme yetisiyle dört işlevden oluşur. Böylece insan, adeta kendisini bir dikkörtgen gibi saran bu yetilerle öz'üne göndermeler yaparak doğruyu bulur. Dolayısıyla Jung'un kuramında tüm dört ve dördü temsil eden geometrik şekiller de insanın bütünlüğünü, tamlığı sembolize eder. Dede Ömer Rûşenî, nefsi dinin dolayısıyla toplumun onaylamadığı arzuları istemesi sebebiyle gösteride çeşitli hilelerle insanları yanıltan hokkabâza, oyuncuya benzetir. Bedeni ise nefis oyuncusunun gösterisini sunduğu sandığı olarak tahayyül eder. Nefsin yanıltıcı özelliğine tenâsüb sanatıyla göndermede bulunur:

*Nefsdür bir hokka-bâz anun beden sandûkıdur
Gösterür bâziçeler her demde ol sandûkdan*⁴⁵

Jung arkaik metinlerden itibaren gölge mücadelesinde daima hayvanların sembolik olarak kullanıldığını anlatır. Kuramında edebî eserlerde geçen bu hayvanların insanların gölgesi olarak değerlendirilmesi gerektiğini bildirir. Özellikle kuşların aşkın ilkenin fiziksel olarak biçimlenmiş hallerini temsil ettiğini bildirir.⁴⁶

Klasik Türk edebiyatında da hayvanlar üzerinden teşbih sanatıyla veya teşhisle ders verme oldukça yaygındır. Böylece belli bir zümreye ait insan grupları veya şahısların olumsuz yönleri hayvanlar üzerinden mizahî bir şekilde verilir. Klasik Türk şiirinde hayvanlar dünyasından kuşlar Kur'ân'da peygamber kıssalarına konu olmaları açısından fazlasıyla şiirlerde zikredilir. Zikredilen kuşlardan simurg; uçtuğu zaman gökyüzünü kapatacak kadar büyük olduğu düşünülen efsanevi bir kuştur. Olağanüstü iriliğinden dolayı *simurg*, tasavvufî görüşte vahdeti temsil eder. *Bâz* ise Arapça şahin olarak bilinen doğan kuşudur. Şiirlerde bu kuş leş yiyici özelliğiyle karşımıza çıkar. Arapça *kerkes*; akbaba olarak bilinen bu kuş da leşle beslenir. Kültürümüzde de "akbaba gibi üşüşmek" deyimini dünya malına fazla rağbet edenleri temsilen kullanılan kuştur.⁴⁷

Yukarıda kuşlar hakkında verilen bilgiler ışığında şahin gibi leş yiyen ruhun dünyaya rağbet eden *kerkes* nefis tarafından pençesine alındığını dile getiren Dede Ömer Rûşenî, Allah'a vahdetinin ihsanını göndermesi için dua eder:

Gönderüp yâ Rab kurtar fazlunun simurgını

⁴³ Vâhib Ümmî, *Dîvân-ı İlahiyât*, 174/2.

⁴⁴ Yûnus Emre, *Dîvân-ı İlahiyât*, 417/7.

⁴⁵ Dede Ömer Rûşenî, *Dîvân*, 55/6.

⁴⁶ Jung, *İnsan ve Sembolleri*, 152.

⁴⁷ Kübra Eskigün, *Klasik Türk Şiirinde Efsanevi Kuşlar*, (Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, 2006), 48-52.

*Bâz-ı rûhı aldı çengâline nefsün kerkesi*⁴⁸

Kur'ân'da insanların nefislerini temize çıkarmamaları gerektiğinin⁴⁹ beyan edildiği ayette; Allah'ın her işi en iyi bilen olmasının yanında insanın yaptığı güzelliklerle de övünmemesi gerektiği mesajı verilir. Eşrefoğlu Rûmî, ahlâk atının yenmemesi için nefis köpeğinin bağlanılmasını tembih eder. Nefsten emin olunmamasını öğütler:

Bağla nefsini itini yemesin hulk atını

*Emîn olma nefsinden deme nefsim yavaştır*⁵⁰

İnsanın karanlık yönünün teşbih edildiği aşağıdaki beyitte geçen eşek Türk şiirinde özellikle tasavvufî metinlerde her işe koşabilen özelliğinin yanında daha çok anlayışı kıt, bedeni isteklerinin peşinde koşan, vefasız ve nefsinin esiri olmuş kişileri temsilen kullanılan hayvandır⁵¹ İbrahim Gülşenî, toplumdaki fikirden yoksun insanları hedef alır, eşeğe benzetir. Vefasız olunmamasını bunun eşeğin huyu olduğunu söyler:

Daşlayubanu tepme eşek huyudur işit

*Olmayan eşek nefis ucundan teppek olmaz*⁵²

Jung'a göre inançtan mahrum olan bazı kişiler hayatının belli bir aşamasında gördükleri bir kâbus veya hayatlarında yaşadıkları olaylar neticesinde gölgelerinin farkına varmaya başlarlar. Henüz daha tam aydınlanma yaşamayan ancak yavaş yavaş bilinçaltılarının karanlıklarını bilmeye başlayan bu insanlar için gölgeleri onların aydınlanmalarına vesile olacağı için olumlu bir özellik olarak karşımıza çıkar. Dinî literatürde toplumsal gölgeleri ifade eden terimlerden biri de Deccâl'dır. Deccâl; Hz. Peygamber'in hadislerinde de ifade edildiği üzere kıyamet gününe yakın zamanda toplumu fitneleriyle karıştıracak kişidir. Günümüzde Batı dünyasının psikolojik problemlerine değinen Fromm, modern insanın sadece teknolojik açıdan başarı odaklı yaşadığını söyler. Bunun neticesinde insanların toplumları güzelliğe ulaştırmayan, maddeciliğe dayalı fitnelere taparak yaşadıklarını anlatır.⁵³

Elmalılı Vâhib-i Ümmî, Jung'un gölgesinin farkında olan kişilerin gönül sırrını bildikleri kuramına çağrışım yaparak aşağıdaki beytinin ilk mısraında nefsin/gölgenin iki özelliğine değinir. Bu sırrın ehline bilineceğini söyler:

Nefs ikiden zâhir olur ehline ma'lûm bu sır

*Biribiri şevki ile bilişir Deccâllar*⁵⁴

Kur'ân'da oyun ve eğlenceden ibaret olan dünya hayatında asıl varılacak güzel yerin ahiret olduğu bildirilir.⁵⁵ İnanç hususunda dünya hayatını tercih edenlere ahirette azap edileceği beyan edilir.⁵⁶ İbrahim Gülşenî, *ah* redifli gazelinde nefisle mücadele edilmesini ahiret hayatı üzerinden verir. Ahireti isteyenlerin dünyayı bırakmalarını öğütler:

Dünye iden nefsimiş âhireti çün sana

⁴⁸ Dede Ömer Rûşenî, *Dîvân*, 79/5.

⁴⁹ en-Necm 53/32.

⁵⁰ Eşrefoğlu Rûmî, *Divan*, 22/13.

⁵¹ İsmail Hakkı Nur, "Mesnevîde Hayvan Karakterleri Metaforları", *Uluslararası Türk Kültür Coğrafyasında Sosyal Bilimler Dergisi* 2/1 (Ocak 2017), 36.

⁵² İbrahim Gülşenî, *İbrahim Gülşenî Dîvânı*, 44/19.

⁵³ Erich Fromm, *İnsan Olmak Üzerine*, çev. Şükrü Alpagut (İstanbul: Say Yayınları, 2023). 36.

⁵⁴ Vâhib Ümmî, *Dîvân-ı İlâhiyât*, 39/6.

⁵⁵ el- En'âm 6/32.

⁵⁶ el-Bakara 2/86.

*Âhireti dilesen dünyeyi elden bırak*⁵⁷

Jung'un kuramında yukarıda da izah edildiği üzere hastalarının rüyalarında gördükleri semboller ayrı bir öneme hâizdir. O incelediği arkaik metinlerden itibaren ateşin önemine dikkat çekmiştir. Nitekim şiir dilinde özellikle ateş parlaklığıyla ve yanıcılığıyla insana yol gösterici, cezbedici olma özelliklerinden dolayı edebî metinlerde Tanrı sembolüdür. Jung ateşin Tanrı sembolü olduğu metinlerde karanlık yönlerini gideren bireyleşmede oldukça üst duruma gelmiş insan profilinin temsil edildiğini belirtir.

Allah'a yakınlaşmayı ilke edinen tasavvufî görüşte sâlikin yegâne amacı; Yüce Allah'ın rızasına talip kul olarak yaşamak, içsel yolculuğunda Yüce Yaradan'a kavuşmaktır.

İbrahim Gülşenî aşağıdaki gazelinin ilk beytinde *ey bî-haber* olarak nitelediği kişilere nefis ateşinin yakıcılığını anlatır. Yakıcı iştihakla istenilen bu duruma ulaşmak için insanın öz'ünün yakılması gerektiğini söyler. Ardından gelen beyitte şair *nefs-i şûm* ibaresiyle kötü nefsin istek ateşinin mumunu yandığından beri o kötü nefse uyan çoklarının canının yandığını haber verir:

*Nefsün odı yandurur cânunu iy bî-haber
Anun için kim dedi sen özünü oda yah*⁵⁸

*Yanduralı nefs-i şûm nâr-ı hevâ şem'îni
Yanduruyor cânını çohların ol oda bah*⁵⁹

Jung hastaları ve özel yaşamında gölgelerinin farkında olmadan yaşayan nice insanlar gördüğünü ancak bu kişilerin gerçek anlamda kişileşmelerinin gerçekleşmediğini belirtir. Ona göre kişileşmemiş insanlar zavallı varlıklardır. Elmalılı Vâhib-i Ümmî, adeta Jung'un kuramını özetler. Nefsini anlamayanların *hayvan gelip hayvan gittiğini* nefsini anlayanların ise insan olduğunu anlatır:

*Nefsini fehm etmeyen hayvân gelir hayvân gider
Nefsini fehm eyleyen insân gelir insân gider*⁶⁰

Jung'un kuramı; Allah'a iman etmenin güzelliği ve iman sayesinde insanların birey olabilecekleri üzerinedir. Elmalılı Vâhib Ümmî'nin asırlar öncesinden Jung'un kuramını ifadelendirdiği aşağıdaki beytinde insan olmanın ancak nefsin bilinmesi şartıyla gerçekleşeceği anlatılır. Aksi halde nefsi bilmeyenlerin bilgisiz oldukları dile getirilir:

*Nefsini fehm eyleyenler ma'nâda insân imiş
Nefsini fehm etmeyenler gâfil ü nâdân imiş*⁶¹

Klasik Türk edebiyatında sıklıkla işlenen konu aşktır. Kur'ân doğrultusunda aşkın en güzel ifadesi Allah'ın inananların dostu olduğunu bildiren ayet neticesinde (Nisâ, 4/45) Yüce Allah'a duyulan muhabbettir, yakınlaşmadır. Esrefoğlu Rûmî, âşık olanların Sevgilinin yüzünü göreceklerini dile getirirken nefse uyanların ebedî ayıplanacak halde olacaklarını nefis ile aşkın tezatlığında anlatır:

'Aşk ile 'aşka uyanlar göre ma'suk yüzünü

⁵⁷ İbrahim Gülşenî, *İbrahim Gülşenî Dîvânı*, 12/4.

⁵⁸ İbrahim Gülşenî, *İbrahim Gülşenî Dîvânı*, 12/5.

⁵⁹ İbrahim Gülşenî, *İbrahim Gülşenî Dîvânı*, 12/6.

⁶⁰ Esrefoğlu Rûmî, *Divan*, 185/1.

⁶¹ Vâhib Ümmî, *Dîvân-ı İlâhiyât*, 172/2.

*Nefs ile nefse uyan oldu melâmet tâ ebed*⁶²**2.1. Bireyselleşme Gölgeleeri Tanıma**

Bireyselleşme yolunda Allah'ın kıyamet gününe yemin ederek beyan ettiği ayetin devamında nefsinin, gölgesini fark edip onlardan dolayı pişmanlık duyanlar üzerine de yemin edilir.⁶³ Böylece nefs-i emmâreye sahip insanın hatalarını anlamasının büyük bir erdem olduğu anlatılır. Günahlarında ısrar edenlerin ise yüzlerinin kararacağı bildirilerek⁶⁴ insanlardan yanlış tutum ve davranışlarını bırakmaları istenir.

Kuddûsî aşağıdaki ilk beytinde yukarıdaki ayetlere tedâî ile nefsine uyup işlediği günahlardan dolayı pişmanlığını dile getirir:

*Nefse uyub çok günâh işledim ey pâdişâh
Yüzümü kılma siyâh görme 'azâba revâ*⁶⁵

Kur'ân'da inananlara Allah kendisinin Samed; hiçbir şeye ihtiyacı olmadığını bildirir. Tasavvufî görüşte temel amaç; kulun Samed esmâsına sahip Allah'a yakınlaşmayı sağlayacak fiilleri hayatının merkezine alması, Cenab-ı Hak ile bütünleşmesidir. Kuddûsî, Samed esmasına telmihle Allah'a benliğini alıp zatına yakınlaşması için dua eder:

*Benliğimi benden al vaslını eyle nevâl
Ey Samed ü bî-zevâl san olam âşinâ*⁶⁶

Semavî dinlerin dolayısıyla İslâm'ın da temeli; öncelikle Allah'a iman etmek üzerine kuruludur. İslâm'da önce kalpte yaşanan imanın dil ile de ikrâr edilmesi gerekir. Bu konuda da inananlara rehber olan Kur'ân, kelimelerin en güzeli kelime-i tevhidi inanarak söyleyenlerin en kolay yola iletileceği bildirilir.⁶⁷ Aksi takdirde nefis, inanan insanın öz'üyle bağ kurabilmesi için Kur'ân'da beyan edilen en büyük düşman olan şeytanın⁶⁸ fitnesinden emin olamayacaktır. Vâhib Ümmî, nefsin fitnesinden kurtulmak için kalp diliyle gece gündüz tevhid edilmesi gerektiğini söyler:

*Mekr-i şeytân fitnesinden nefsini kurtarmağa
Kalb diliyle tevhidi leyl ü nehâr etmek gerek*⁶⁹

2.2. Birey Olma

Günümüzde Avrupa'da polo olarak bilinen çevgân oyunu Türklerin at üzerinde oynadıkları oyunda eldeki sopanın ismidir. Oyunda iki elin kavrayacağı büyüklükte bir top vardır. Oyun, oyuncuların belirlenen zamanda çevgânla bu topu hedefe sürüklemeleri kuralından oluşmaktadır.⁷⁰ Jung kuramında geometrik şekillerden özellikle dairenin insanın bütünlüğünü; tam olarak kişileşmesini temsil ettiğini ifade eder.⁷¹ Ayrıca en eski metinlerden itibaren kişinin gölgeleriyle, nefsiyle mücadelesinin savaş ortamı tahayyülünde anlatıldığını vurgular.⁷² Yûnus Emre, nefsi sınırsız isteklerden dolayı at gibi dizginlenemeyen olarak teşbih

⁶² Eşrefoğlu Rûmî, *Divan*, 4/2.

⁶³ el-Kıyâmet 75/1-2.

⁶⁴ el-Bakara 2/106.

⁶⁵ Kuddûsî, *Dîvân*, 62/6.

⁶⁶ Kuddûsî, *Dîvân*, 62/6.

⁶⁷ el-Leyl 92/5-7.

⁶⁸ Fâtır 35/6.

⁶⁹ Vâhib Ümmî, *Dîvân-ı İlâhiyât*, 218/5.

⁷⁰ İskender Pala, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2004). 102.

⁷¹ Jung, *Psikoloji ve Din*, 57.

⁷² Jung, *İnsan ve Sembolleri*, 85.

eder. Aşk meydanında bedenini uzun *çevgân* sopası; başını *top* olarak nitelendirerek Allah'ın ezeli iradesine itaatkâr olduğunu anlatır. Böylece okuyucusuna kişileşme mücadelesini kazandığını ima eder:

*Nice bir 'ışk meydânında nefis atın seğirtdürem
Yâ niçe bir başumı top eyleyüp çevgân olam* ⁷³

Jung arkaik tüm metinlerden itibaren incelediği edebî eserlerde bireyselleşmenin bireyin, meydana toplanan kalabalık karşısında büyük baş hayvanla mücadelede galip gelmesi neticesinde elde edildiğini bildirir. Dolayısıyla bireyselleşme olayının savaş arketipiyle anlatıldığını belirtir. Eşrefoğlu Rûmî de aşağıdaki beytinde Jung'un kuramında belirttiği gibi dostların karşısında nefsi ile mücadele ettiğini, nefsiyle dost olup dostuna düşmanlık beslemediğini dile getirir. Dolayısıyla nefisini terbiye etmede başarılı olduğunu anlatır:

*Dost önünde nefis ile dîn günü cenk ederem
Nefsim ile dost olup dosta 'adâvet etmezem* ⁷⁴

Gölgelerinin farkına varan insan Jung'a göre kendini dolayısıyla acizliklerini bilen ve onlarla mücadele etmesini öğrenen erdemli kişidir.⁷⁵ Bu kuram İslâmiyet'in etkisiyle oluşan Türk edebiyatında "Men 'arefe nefsehü fekad 'arefe Rabbhü".⁷⁶ Kelâm-ı kibarı çağrıştırır. Yûnus Emre, bu hadise tam lafzî iktibasla bu durumun insan-ı kâmil olmada önemli olduğunu inkâr edenleri sorgulamaya davet ederek ima eder:

*Men 'arefe nefsehü fekad 'arefe Rabbhü
Bildüm bunu buldum anı inkâr iden gelsün berü* ⁷⁷

Gaybî de Allah yoluna adanmış talibe/salike Yüce Allah'ın zat ve sıfatlarının bildirilmesini, yukarıdaki hadise nâkıs iktibasla nefisini bilme dersinin hafife alınmamasını ister:

*Tâlibe mahiyet-i zat ü sıfatın bildire
Men' arefe nefsehü dersine komaya gümrâh* ⁷⁸

Gaybî, Allah'a ulaşmada çıktığı kişisel yolculuğu hakkında bilgi verir. Yukarıdaki sözü çağrıştırır. Kendini bilme kapısının açılıp nefsiyle yalnız kaldığını bunun neticesinde Allah'ın Zatının güzelliklerini seyrettiğinden dem vurur:

*Men 'aref bâbın açoldan nefis-i halvet bulmuşuz
Seyr idüp vechan cemâlün zata vuslat bulmuşuz* ⁷⁹

Analitik psikoloji dilinde nefis; insanın doğuştan sahip olduğu karanlık yönlerini anlatmada kullanılır.⁸⁰ İnsanın cüzünü teşkil eden, ruh nefes anlamına gelir.⁸¹ Gazzâlî ise insan ruh'unun bilinç, akıl ve idrak manalarına geldiğini söyler. Analitik psikoloji dilinde ruh'u insanın bilinçli olma durumu olarak değerlendirmek yanlış olmayacaktır.

⁷³ Yûnus Emre, *Dîvân-ı İlâhiyât*, 201/12.

⁷⁴ Eşrefoğlu Rûmî, *Divan*, 66/8.

⁷⁵ Jung, *Psikoloji ve Din*, 563.

⁷⁶ Nefisini bilen Rabbini bilir.

⁷⁷ Yûnus Emre, *Dîvân-ı İlâhiyât*, 287/5.

⁷⁸ Sun'ullâh-ı Gaybî. *Gaybî Dîvânı*, 90/13.

⁷⁹ Sun'ullâh-ı Gaybî. *Gaybî Dîvânı*, 51/1.

⁸⁰ Zweig-Abrams (ed.), *Gölgeyle Buluşma*, 61.

⁸¹ Yusuf Şevki Yavuz, "Ruh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2018), 35/187.

Ümmî Sinân da içsel yolculuğunda söylediklerinin arzularından değil bilinçli olarak dile getirdiği Allah'ın fermanı olan Kur'ân'dan kaynaklandığını belirtir:

*Nefsim degül söyledüğüm rûhum hâlidur didüğüm
Bunda gelüp ugraduğum ol şâhımın fermânyam*⁸²

Yukarıda da ifade edildiği üzere dört sayısı bütünlüğü temsil etmesinin yanında Jung'un kuramında dinler açısından önemlidir. Nitekim evrensel anlayışta kâinatın su, hava, ateş ve topraktan yaratılması neticesinde de dört sayısının önemi açıktır. Vâhib-i Ümmî Allah'ın yardımıyla nefsinde /isteğinde ateş, su, toprak ve havanın ruhuna yar olduğunu yani bilinçlenme halinin gerçekleştiğinden haber verir:

*Hak Muîn verdi bana nefsimde buldum ma'nasın
Od u su toprak u yel ol ruhuma dört yârimiş*⁸³

Eserlerinden koyu bir protestan olan Jung⁸⁴ kuramında İslâm dini hakkında sadece Kehf suresinin sembolik açılımını yapmıştır.⁸⁵ Onun kuramında yer almamasına rağmen Kur'ân-ı Kerîm ile beslenen klasik Türk edebiyatında Hz. Peygamber sevgisi çeşitli teşbihlerle oldukça geniş çaplı ele alınır. Nitekim klasik edebiyatta ve tasavvuf görüşünde ziyadesiyle işlenen bu sevginin mazisi oldukça eskidir. Türk milleti din olarak İslâm'ı henüz seçtiği zaman Hz. Peygamber'i kendisine örnek kabul eder. O dönemde kitabi İslâm ile yazılı kültürü anlamayan halka Hz. Peygamber'in örnek kişiliği, sünneti mübalağalı ifadelerle halkın anlayabileceği düzeyde anlatılır.⁸⁶ Bu abartılı anlatımların başında Nûr-ı Muhammediye veya Hakîkât-i Muhammediye; dünyanın Hz. Peygamber'in nurundan yaratıldığını anlatan tamlamalar gelmektedir. Böylece Nûr-ı Muhammediye kavramı Türk şiirinde 9. yüzyıldan itibaren işlenen ana temadır.⁸⁷ Ayrıca tasavvufî görüş ışığında klasik Türk edebiyatında da ruhlar âleminde ilk yaratılan ruh, kâinatın yaratılma sebebi Hz. Peygamber'in ruhudur.⁸⁸

Haşim Baba, iki nefis olduğu haberini verir. Allah'ın üflemesi sonucu yaratılan insanın nefsinin/arzusunun Hz. Peygamber'in nurunun arzusu olduğunu anlatır. Bunlardan Muhammed'in nefsinin insanın kişileşmesinde kolaylık sağlayacak binak, Allah'ın üflemesiyle yaratılan insan nefsinin, arzusunun ise bileşimden ibaret olduğunu her ikisinin de değerinin eşsizliğini leff ü neşr ü müretteb sanatıyla anlatır:

*Nefs-i nûr-ı Muhammed'den nefistir nefhâ-i Hakdan
Biri merâkib biri mürekkebe ikisi gevher-i yektâ*⁸⁹

⁸² Ümmî Sinân, *Divan*, 105/12.

⁸³ Vâhib Ümmî, *Dîvân-ı İlâhiyât*, 258/3.

⁸⁴ Carl Gustav Jung, *İnsan Ruhuna Yöneliş*, çev. Engin Büyükinâl (İstanbul: Say Yayınları, 2021), 1.

⁸⁵ Jung, *Dört Arketip*, 83.

⁸⁶ Mustafa Arslan, "Söylem Mitos ve Tarih: Popüler Dini Literatürde Hz. Muhammed (sav) Tasavvuru- Muhammediye Örneği", *Milel ve Nihal*, 6/1 (Mart 2009), 197.

⁸⁷ Perihan Ölker, "Türk Edebiyatında Nur-ı Muhammedî Konulu Eserler ve Çağatayca Nur-name", *Selçuk Türkiyat*, 60 (Aralık 2023), 229.

⁸⁸ Emine Yeniterzi, *Divan Şiirinde Na't*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 148.

⁸⁹ Mehmet Kayacan, *Haşim Baba ve Dîvânı*, 152/9.

3. Gölge Çeşitleri

3.1. Acelecilik

Kur'ân yeryüzünün en şerefli varlığı⁹⁰ olarak yaratılan insanın nimet verildiği zaman Allah'ı anmayı ihmal eden, nankör⁹¹; tartışmaya düşkün⁹²; aceleci⁹³; zalim, cahil⁹⁴ gibi olumsuz özellikleri olduğunu bildirir. Oysa gerçekten inanan Jungiyen görüşünde bireyselliği gerçekleştirmiş bir insan yaşamında kendince yapılması gereken işleri yaptıktan sonra yaşanan her işin bir hikmet ile gerçekleştiğini bilir.⁹⁵

Yûnus Emre, nefsinin istediği gibi yaşayan insanların kalben nefs evinde ikâmet ettiklerini, insanın Enbiyâ suresi 37. ayette belirtilen aceleci özelliğine telmih yaparak hayırdan çok şerri sevdiğini onu istemede acele bir şekilde çalıştığını söyler:

*Hayırdan şerri çok sever işlemege becid iver
Nefsinün dilegin kovar nefs evine düşdi gönül*⁹⁶

3.2. Hırs

İnsanın öz benliğinde; nefste yerleşmiş çok şiddetli arzudan doğan duygunun dışa yansımaları şeklinde tanımlanan hırs; açgözlülük neticesinde ortaya çıkar. Oysa İslâm dininde insanın belli olgu veya varlıkların esiri olmayıp sadece Allah'a kul olması, Allah'ın emirlerine göre yaşaması istendiği için İslâm âlimlerinin onaylamadığı bir duygu durumudur.

Jung, yaşamdaki herhangi bir olgu veya varlığa meyledildiği halde toplum kuralları gereği bastırılan tüm zayıflıkları gölge olarak nitelendirir. Bilinçaltında bastırılan bu zayıflıkların belli bir uyarıcı olay olmadıkça farkına varılmayacağını ancak bazı durumlarda kişinin yakınları tarafından fark edilen gerçekler olduğunu neticede gölgelerin keşfinin veya itiraf edilmesinin kolay olmadığını ifade eder.⁹⁷

Nefs/gölge çeşitlerini de bildiren Kur'ân altın ve gümüşün, besili hayvanların, ekili arazilerin insan nefesine süslü gösterildiği, varılacak en güzel yerin ise Allah'ın katında olduğu bildirilir.⁹⁸ Böylece bu ayet ile dünyada yaşam için verilen nimetlere karşı hırslanılmaması gerektiği anlatılır. Bir diğer ayet mealinde insanın kalbinde hissettiklerini de en iyi bilen Allah olduğu beyan edilir.⁹⁹ Kuddûsî aşağıdaki manzumelerinde toplumu eleştirir. Sâlih Allah'a yakınlaşmaya çalışan, toplumda hırslarını saklamayı öğrenen kişilerin dahi dünya malına meylettiklerini ancak Allah'ın kalplerde saklı olanı bildiğini söyler. Ardından böyle kişilerin örnek alınmamasını dünya menfaatlerine hırslanılmaması gerektiğini öğütler:

⁹⁰ el-İsrâ 17/70.

⁹¹ el-İsrâ 17/83.

⁹² el-Kehf 18/54.

⁹³ el-Enbiyâ 21/37.

⁹⁴ el-Ahzâb 33/72.

⁹⁵ el-Bakara 2/209.

⁹⁶ Yûnus Emre, *Dîvân-ı ilâhiyât*, 152/9.

⁹⁷ Jung, *Analitik Psikoloji*, 183.

⁹⁸ Âl-i İmrân 3/14.

⁹⁹ Fâtır 35/38.

Nefs/gölge çeşitlerini de bildiren Kur'ân altın ve gümüşün, besili hayvanların, ekili arazilerin insan nefesine süslü gösterildiği, varılacak en güzel yerin ise Allah'ın katında olduğu bildirilir ¹⁰⁰Böylece bu ayet ile dünyada yaşam için verilen nimetlere karşı hırslanılmaması gerektiği anlatılır. Bir diğer ayet mealinde insanın kalbinde hissettiklerini de en iyi bilen Allah olduğu beyan edilir. ¹⁰¹Kuddûsî aşağıdaki manzumelerinde toplumu eleştirir. Sâlih Allah'a yakınlaşmaya çalışan, toplumda hırslarını saklamayı öğrenen kişilerin dahi dünya malına meylettiklerini ancak Allah'ın kalplerde saklı olanı bildiğini söyler. Ardından böyle kişilerin örnek alınmamasını dünya menfaatlerine hırslanılmaması gerektiğini öğütler:

*Nice sâlihlerde çokdur mâl-i dünyâ dir isen
'Abdinin bilür ki kalbinde ne muzmerdir Hudâ*

*Sen kıyâs itme sakın anları kendi nefsinde
Hırs-ıla cem' itme dünyâ cîfesin ey bî-hayâ ¹⁰²*

Nefs ve hırsın insanın en büyük düşmanları olduğunu anlatan bir diğer beyitte ise âşıkların tavırları kıyas edilerek ifade edilir. Kur'ân'da özünü Allah'a teslim edip Allah'ın birliğine inanan Hz. İbrahim'in izinden giden insanların en güneze inandıklarının beyan edildiği ayette Allah'ın Hz. İbrahim'i dost edindiği bildirilir. Hz. İbrahim'in dini İslâm ise toplumların refahı için inananlara nefsanî arzulara fazla meyletmemeleri hırs ve açgözlülükten sakınmaları emredilir. ¹⁰³Nitekim kendisine Allah'ı dost edinen insan, hayatında herhangi bir olgu veya varlığa karşı hırslanmaz, açgözlü olmaz. Dünya hayatında insanlara bahşedilen güzelliklerin geçici olduğunu bilir, nefsanî arzulara itibar etmez. Eşrefoğlu Rûmî, insanın düşmanının nefs ve hırs olduğunu anlatır. Beytin ikinci mısraında Allah'ı kendisine dost edinen insanların tamahkârlığı, açgözlülüğü kestiğini ifade eder. Okuyucusuna yukarıdaki ayetleri çağrıştırır:

*Nefsin putunu hurd edüben sen de Halîl ol
Gir 'âşıkın esrârına kim esrâr ele girmez ¹⁰⁴*

*Düşman dediğim nefsendir şol tama' ile hırsındır
Keser tama' damarını dosta 'âşıkım deyiçi ¹⁰⁵*

Tasavvuf görüşünde hırs, daha çok mal ve paraya düşkünlüğün insan psikolojisi üzerindeki tahribatını anlatmada kullanılmıştır. Mutasavvıflar eserlerinde insana ve çevresine zarar veren hırstan kurtulmak için onunla zıt anlamda kullanılan ahlâkî bir terim olan kanaati önermişlerdir. ¹⁰⁶Jung da dinî ve ahlâkî değerlerin insanları olgunlaştırdığını belirtir. Kanaatin özellikle gölgelerle mücadelede insan psikolojisini iyileştirici gücüne dikkatleri çeker. ¹⁰⁷Eşrefoğlu Rûmî, kanaati defineye benzeterek kanaat definesine ulaşmayanların, bu konuda nefs terbiyesi yapmayanların kendilerini sıkıntıya bıraktıklarını anlatır:

¹⁰⁰ Âl-i İmrân 3/14.

¹⁰¹ Fâtır 35/38.

¹⁰² Kuddûsî, *Dîvân*, 7/4-5.

¹⁰³ Âl-i İmrân 3/14.

¹⁰⁴ Eşrefoğlu Rûmî, *Divan*, 42/4.

¹⁰⁵ Eşrefoğlu Rûmî, *Divan*, 117/4.

¹⁰⁶ Çağrıcı, "Hırs", 383.

¹⁰⁷ Jung, *Analitik Psikoloji*, 253.

*Kana'ât gencine elin meğer erişmedi senin
Anınçün nefsin ucundan bıraktın mihnete cânın*¹⁰⁸

Analitik psikoloji, ilkel metinlerden itibaren gölgelerle mücadelede ve bireyselleşmeye dair neredeyse tüm metinlerin kesici aletlerle savaş ortamını anlattığını belirtir. Eşrefoğlu Rûmî aşağıdaki beytinde kanaat kılıcıyla nefis başının kesilmesini önerir. Aksi halde nefse uyup canın sıkıntıya düşeceğini bildirir:

*Kanâ'at kılıcıyla kes nefsin başını
Nefse uyup cânını tap mihnete sataşdır*¹⁰⁹

Jung, bireyselleşmenin anlatıldığı metinlerde genellikle hayvanlarla mücadele edildiğini ve bu mücadelede zikredilen hayvanın sembolik olarak kahramanın gölgesi olduğunu bildirir.¹¹⁰ Kur'ân'da ise kanaat kelimesi geçmemesine rağmen Nahl suresi 97. ayette zikredilen ahiret yurdundaki nimetleri anlatan *güzel hayat* terkinin kanaat edenleri vurguladığı belirtilir.¹¹¹ Eşrefoğlu Rûmî, Jung'un kuramında belirttiği gibi gölgeyle mücadelede nefsi *it* sembolüyle teşbih eder. Nefis köpeğinin kör edilmesini, bunu yapan kanaatkâr kimselerin ihtiyaç sahiplerinin ihtiyaçlarını giderdiğinde yerlerinin cennet ve orada kendilerine hurilerin eşlik edeceklerini dile getirir, yukarıdaki ayet mealine tedâide bulunur:

*Var ol nefsin itin kör et kana'ât ile elin bir et
Yerin cennet eşin hûr et gel uy hükmüne Kur'ân'ın*¹¹²

Mutasavvıflar hayatlarını bir lokma bir hırka prensibi üzerine kurmuş insanlardır. Onlar Allah'a duydukları iştikâkla kalpleri sükûn bulan aşk pervaneleridir. Ümmî Sinân da nefis terbiyesini kanaatkârlık üzerinden ele aldığı beytinde kendisini eleştirir. Aşk nimetinin gıdasıyla yetinmediğini istifhâm sanatıyla anlatır:

*Gözlerem nefsin hevâsında kanâ'at bulmadun
Cân gıdâsı ni'met-i 'aşka neden toydun gönül*¹¹³

İnsanın öz'ünde çok şiddetli arzu karşısında oluşan duygu durumunun dışa yansımaları olan hırs, İslâm'da her zaman sakınılması gereken bir davranış olmuştur. İslâm ve Hz. Peygamber'in örnek hayatı her zaman orta yol; mütevazılık üzerine kurulmuştur. Kur'ân'da direk hırs hakkında ayetler yoktur. Ancak Hz. Peygamber'in şahsında Müslümanların diğer insanlara örnek olmaları için orta yol üzerinde bir ümmet oldukları beyan edilir.¹¹⁴ Bu emirden hareketle mümin bir insan hayatında her türden taşkınlığa izin vermeyen, gölgesini yenen insan olmalıdır.

Müslümanlara her zaman örnek olan Hz. Peygamber, sağlıklı beslenme adına günümüz doktorlarının da tavsiye ettiği şekilde hayatı boyunca az yiyen, az uyuyan bir rol model olmuştur.¹¹⁵ Eşrefoğlu Rûmî, nefse uyulmaması gerektiğini anlatır. Yeme, içme ve uyuma eylemlerinde nefse uyulması durumunda onun hayvan misali şehvet düşkününü olacağını söyler, okuyucusunu uyarır:

¹⁰⁸ Eşrefoğlu Rûmî, *Divan*, 56/1.

¹⁰⁹ Eşrefoğlu Rûmî, *Divan*, 22/10.

¹¹⁰ Jung, *İnsan ve Sembolleri*, 74.

¹¹¹ Mustafa Çağrı, "Kanaat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/289.

¹¹² Eşrefoğlu Rûmî, *Divan*, 56/11.

¹¹³ Ümmî Sinân, *Divan*, 95/5.

¹¹⁴ el-Bakara 2/143.

¹¹⁵ "Hz. Peygamber'in Beslenme Alışkanlığı", *Hadislerle İslâm Ansiklopedisi*, ed. Mehmet Emin Özafşar vd. (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 7/420.

*Nefsine uyma ki nefsin diriliği hayvândır
Yemek içmek uyumak şehvet azdırır hemân*¹¹⁶

Eşrefoğlu Rûmî, yine Hz. Peygamber'in örnek şahsiyeti üzerinden yiyecek çeşitliğinde de aşırıya gidilmemesini öğütler:

*Becerme nefsin türlü ta'amları
Muhammed yer idi yavan gücâyı*¹¹⁷

Eşrefoğlu Rûmî, bu kez kıyafetlere düşkünlüğü ele alır. Bu konuda da mütevazılık örneği Hz. Peygamber'in tavrını hatırlatır:

*Tenini becerme türlü don ile
Rasûl giydi müdâm eski 'abâyı*¹¹⁸

3.3. Kibir

Sözlükte büyükleme anlamına gelen kibir, Kur'ân'da temel anlamında Allah'ın ayetlerini beğenmeyenlere özgü¹¹⁹ istenilmeyen ahlâkî bir davranış bozukluğunu tanımlamak için zikredilir. Diğer yandan Tehvîd anlayışını emreden Kur'ân'da kibir kelimesi ululuk anlamında büyüklüğün sadece Allah'a mahsus olduğunun bildirildiği¹²⁰ ayette geçen Allah'ın sıfatıdır. Böylece insanlardan kendilerini Allah'a has sıfatlardan uzak tutmaları emredilir.¹²¹

İslâm medeniyeti dairesinde oluşturulan Türk İslâm poetikasında Kur'ân'da zikredilen peygamber kıssaları üzerinden insanların ders çıkarmaları hedeflenir. Kitab'da beyan edilen peygamberler arasında kıssalarıyla en çok zikredilen peygamber Hz. Musa'dır.¹²² Bu kıssaların kahramanları Hz. Musa ve onun en çok mücadele verdiği dönemin yöneticisi Firavun'dur.¹²³ Hz. Musa'nın peygamberliğini reddeden, halkına zulmeden Firavun ve adamlarından kaçmak isteyen Hz. Musa ve ona inanan İsrailoğulları'nın on iki boyu için Kızıldeniz balçıktan yol olurken büyükleterek Allah'a inanmayan Firavun ve adamları boğularak helâk olmuşlardır.¹²⁴ Bu kıssa klasik Türk edebiyatında okuyucuların nefis terbiyesi yapmaları için telmih veya benzetilen unsur olarak karşımıza çıkar. Gaybî, *mısr* kelimesinin ülke anlamıyla tevriye yaparak nefsinin yenemediğinden dolayı helâk olan Firavun'la nefsinin yenip peygamberlikle taçlandırılan Hz. Musa'nın kıssaları doğrultusunda nefis terbiyesi yapılmasını, vücut ülkesinde ruhla nefse bakılmasını önerir:

*Kıl vücudün mısır içre ruhla nefsane nazar
Bilmek istersen eger Fir'avn ile Musâ nazar*¹²⁵

¹¹⁶ Eşrefoğlu Rûmî, *Divan*, 85/4.

¹¹⁷ Eşrefoğlu Rûmî, *Divan*, 123/5.

¹¹⁸ Eşrefoğlu Rûmî, *Divan*, 123/6.

¹¹⁹ el-Mü'mîn 40/56.

¹²⁰ el-Câsiye 45/37.

¹²¹ Mustafa Çağrı, "Kibir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022, 25/561).

¹²² Ömer Faruk Harman, "Mûsâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020, 31/207).

¹²³ Ömer Faruk Harman, "Firavun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996, 13/121).

¹²⁴ el-Bakara 2/50.

¹²⁵ Sun'ullâh-ı Gaybî. *Gaybî Divânı*, 44/5.

Kibir, gerek dinen gerek ahlâken toplumların saadeti için insanlar arasında sevgi ve saygının yerleşmesine engel bir davranıştır. Nitekim kibirli kimseye karşı diğer insanların da aynı şekilde karşılık vermeleri insanlar arasında nefret duygusunun artmasına, çatışmaların yaşanmasına sebebiyet verir.

Jungiyen psikolojisinde gelişimin önünde en büyük engelin kibir olduğu bildirilir. Kibir ile bireysellik arasındaki ilişkinin ters orantılı çalıştığı savunulur.¹²⁶ Diyârbekirli Nigâhî, nefsinin/kendisini herkesten üstün görmeyenlerin bilgili kişiler olduğunu herkesle anlaşılan kimselerin her zaman toplumda iyilikle yaşayacaklarını anlatır:

*Nefsini ol cümleden ednâ bilen dânâ imiş
Yâr ile ağıyâr ile hem yâr olanlar hayy olur*¹²⁷

3.4. Kin

Jung ve onun gibi psikianalist olan Formm da modern insanın ilkel insan toplumlarından farklı olmadığını ileri sürerler. İlkelerin farklı işlerde dua ettikleri çoklu tanrılarının yerine dönemlerinde kişileşmeleri gerçekleşmemiş çeşitli olgulara, varlık veya nesnelere aşırı ilgi duyan insanların aşırı derecede gölgelerine giriftar olduklarını onları yaşamlarının en büyük amacı yaptıklarını, putlaştırdıklarını belirtirler. Bu kişilerin mutsuzluk ve hayata karşı öfkeli olduğunu haber verirler.¹²⁸

İslâm dini toplumların refahı için insanlar arasında sevgi ve saygının yerleşmesine önem vermiştir. Nitekim Kur'an-ı Kerîm'de Muhammed suresi 29. ayet mealinde kin; inanmayanların kalplerindeki çürüklük olarak bildirilmiştir.¹²⁹

Eşrefoğlu Rûmî, en büyük putun yere salınmasını söyler. Halk içinde ebedî saadetin bulunması için nefsin küçültülmesini önerir:

*Var riyâset putun uşat yere sal nâmusûnu
Halk içinde nefsi hor et bul sa'âdet tâ ebed*¹³⁰

Kur'an-ı Kerîm, Müslümanlar için bir yaşam rehberidir. Bu konuda insanlar arasında sevgi tohumlarının atılması, inanan insanlara kalplerinin kin duygusundan temizlenmesi için dua edilmesi gerektiği bildirilir.¹³¹

Jung hastalarında en çok gözlemlendiği gölgenin; geçmişte yaşanan olaylardan dolayı kişisel nefretten ve kinden kaynaklandığını belirtir.

Eşrefoğlu Rûmî ölümü hatırlatarak gönlün kibir ve kinden arındırılmasını öğütler. Ardından kibir bahsinde Hz. Peygamber'in kibir sahibi insanların cennete giremeyeceklerini bildirdiği hadise de tedâyle kibir ve kine gönül bağlayıp nefsinin uyanların cehenneme gideceğini söyler:

*Seni bunda komazlar gönlünü bundan götür
Terk eyle kibr ü kinî gönül ele getir*

¹²⁶ Zweig-Abrams (ed.), *Gölgeyle Buluşma*, 36.

¹²⁷ Diyârbekir'li Nigâhî, *Diyârbekir'li Nigâhî Dîvânı*, 14/4.

¹²⁸ Jung, *Analitik Psikoloji*, 93; Formm, *İnsan Olmak*, 96.

¹²⁹ Muhammed 47/29.

¹³⁰ Eşrefoğlu Rûmî, *Divan*, 4/5.

¹³¹ el-Haşr 59/10.

*Buna gönül bağlayıp nefsine uyar isen
Ol nefsin alır seni doğru tamuya iltür*¹³²

Jung, döneminin insanının gölgelerinden, putlarından birinin de şöret olduğunu bunun insan psikolojisini tahrip ettiğini belirtir. Eşrefoğlu Rûmî, aşağıdaki manzumelerinin ilkinde alçaklık evi olarak nitelendirdiği kibir ve kine itibar edilmemesini öğütler. Şöhretin insanı tüketen âfet olduğunu bildirir. Bir sonraki beyitte şöhrete giriftar olanların sonunun toprak olup ebedî acınacak halde kaldıklarını anlatır:

*Çek mezellet dârına kibr ü kine verme amân
Şöhreti ko külli şöhret oldu âfet tâ ebed*

*Kim ki şöhret bendine bunda giriftâr oldusa
'Âkıbet toprak olup kaldı melâmet tâ ebed*¹³³

Sonuç

Allah kâinatta insanı yarattığı andan itibaren başıboş bırakmamış gönderdiği peygamberleri aracılığıyla dini emir ve yasakları dolayısıyla toplum hayatının ilkelerini bildirmiştir. Bu bilgilerle donatılmış olmasına rağmen insan, dönem dönem kâinattaki sayısız güzelliklere ve hayvanî yönüne mağlup olmuş, kendisine gönderilen emir ve yasakları göz ardı ederek yaşamını sürdürmüştür. Bu durumda yapısı gereği kendisinden daha güçlü varlığa bağlanma ihtiyacı olan insan kendisine Allah'tan başka ilahlar edinmiştir. Bilgi yönünü tamamlamak için de öncelikle nasıl yaratıldığını, varlığının amacını içeren kuşaktan kuşağa aktarılan kısmî ilâhî kaynaklı bilgilerle mitleri oluşturmuştur. Kabilelere ayrılması neticesinde millî duygularıyla ilâhî kaynaklı mitlerin de izlerini ihtiva eden destanları vücuda getirmiştir. Dolayısıyla mitler ve destanlar, kulaktan dolma az miktarda semavî dinlere ait mesajları içermektedir. Böylece edebiyatın ilk ürünlerinin dinî içerikli olması oldukça önemlidir.

20. yüzyıl Avrupa insanı sanayi devrimiyle hayatın çeşitli zorluklarıyla mücadele etmekten yorulmuştur. Her olgunun ihtiyaç nedeniyle vuku bulduğu gerçeğinden Avrupa'da böyle buhranlı bir dönemde Jung'un hastalarını gözlemlemesi neticesinde bilinçdışını kolektif ve kişisel bilinçdışı şeklinde keşfi insanın özünü keşfetmesine vesile olmuştur. Onun arkaik metinlerde arketiplerin aynı olduğunu tespit etmesi; insanın ruhunun ihtiyaçlarının bilinmesini sağlamıştır. Bu minvalde oluşturulan Analitik psikoloji kuramı, insanın mutlaka inançlı olması gerektiğini savunur. Jung'un kuramı günümüzde de yolunu şaşırmış, hasta ruhlu insana sunulan reçetedir.

Analitik psikolojiyi kuran Jung, çağdaşı, meslektaşısı Freud gibi sadece kuram oluşturmuş ve o kuram doğrultusunda rüya gibi tek bir olguyla yetinmemiş insanın doğasının tüm yönlerini araştırmış, araştırmalarını kitaplarında okuyucuya sunmuş bir hekimdir. Teolojiyle edebiyat gibi pek çok bilimlere de farklı bakış getirmiş, insanın inanarak her türlü zorluğu aşacağını telkin etmiş bir kuramcıdır.

¹³² Eşrefoğlu Rûmî, *Divan*, 21/1-2.

¹³³ Eşrefoğlu Rûmî, *Divan*, 4/6-7.

Jung'un kuramı doğrultusunda incelenen mutasavvıf şairlerin şiirlerinde de insanın kendini bulması, kuramdaki terimle gölgelerinin farkına varması, bireyselleşmesi için öğütler verilmiş, okuyucu bu konuda aydınlatılmıştır. Dolayısıyla Jung analizindeki gölge ibaresi dinî ve felsefî bir terim olan nefis'e karşılık gelmektedir. Mutasavvıf şairlerin manzumelerinde verilen bu öğütler aracılığıyla insanın özünü bulmasına vesile olan bilgiler, Jung'un kuramında da bildirdiği gibi arkaik inançlar üzerine temellendirilmiştir. Mutasavvıf şairlerin manzumelerinde verilen öğütler, felsefî açıdan Allah'a iman noktasında, insanın aceleci özelliği, hırslı oluşu, kibir ve kin duygularını barındırması gibi doğasının değişmez oluşundan dolayı arkaik felsefeyle aynıdır. Ayrıca bu öğütlerdeki sembol dilinde kullanılan benzetmelerde değişmez. İnsanın bireyselleşmesini ifade eden sembol dili; savaş çağrışımlarından oluşmaktadır. Bu öğütler İslâm medeniyetinde gelişen klasik Türk edebiyatında tamamen Kur'ân ayetlerini çağrışım yapmaktadır. Bu durumda yeryüzünde başıboş bırakılmayan insan, her zaman peygamberler aracılığıyla kutsal kitaplarla tek bir İlahî kaynaktan bilgilendirilmiştir.

Analitik psikoloji kuramına göre incelenen mutasavvıf şairlerin manzumelerinde okuyucunun bireyselleşmesi adına verilen öğütler; teşbih, teşhis, tenâsüb, leff ü neşr, telmih ve iktibas sanatlarıyla verilmiştir. Jung'un kuramını içeren tüm kitaplarında özellikle Goethe'nin *Faust*'unda, Nietzsche'nin *Böyle Buyurdu Zerdüşt*'ünde verdiği örneklere göre klasik Türk edebiyatında mutasavvıf şairlerin manzumelerinde daha fazla edebî sanat kullanılmıştır. Bu da İslâmiyet'in etkisiyle Türk edebiyatının daha sanatsal olduğunu göstermektedir.

İnsanın mutluluğu, sağlıklı ruh halini düzenlemek adına oluşturulan Jung kuramı doğrultusunda farklı konularda daha çok makaleler yazılmalıdır. Böylece her eser müellifinin ruh halini yansıttığından okuyucu kendinde bulduğu ruhsal durumunun aynılığına şahit oldukça eserle daha fazla bütünleşecek, eseri daha iyi anlayacaktır. Dolayısıyla okuyucunun eserle bütünleşmesi açısından sembol dilinin bilinmesi oldukça önemlidir.

Kaynakça

- Akay, Mehmet. *İbrahim Gülşenî'nin Divanı*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998.
- Aksöz, Tuncay. "İnsan Benliğinin Arınması", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/31 (Haziran 2015), 81-101.
- Arslan, Adnan. "Klasik Arap Edebiyatı Kaynaklarında Ahlak-Yaratılış Karşılaştırılması ve Şiirde Bunun Bir Motif Olarak Kullanılmasına Dair Bir Alan Taraması", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 25/2 (2021), 941-956. <https://doi.org/10.18505/cuid.986787>
- Arslan, Mustafa. "Söylem Mitos ve Tarih: Popüler Dini Literatürde Hz. Muhammed (sav) Tasavvuru- Muhammediye Örneği", *Milel ve Nihal*, 6/1 (Mart 2009), 1975-219.
- Atay, Hüseyin. "Nefis", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 37/3 (1997), 1-58.
- Ayiş, Mehmet Şirin. "Tasavvuf Düşüncesinde Bir Nefis Terbiye Metodu Olarak Riyazet", *Kur'ân ve Sünnet Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2021), 34-47.
- Ayiş, Mehmet Şirin. "Nefis Mertebelerinin Psikolojideki Karşılıkları Üzerine Bir Değerlendirme: Robert Frager Örneği", 7/14 (2019), 547-567.
- Ayık, Asiye. "Nefis Nazariyesi Çerçevesinde Fahreddin er-Râzî'nin Ahlâk Düşüncesi", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 18/1 (2014), 199-225. <https://doi.org/10.18505/cuid.254653>
- Ayık, Asiye. "Şehrezûrî Düşüncesinde Nefsin Kuvvelerinin Ahlâkî Tekâmüle Tesiri", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 26/3 (2022), 1161-1179. <https://doi.org/10.18505/cuid.1156721>

- Bulut, Hasan. "Tasavvufî Bir Bakış Açısıyla Nefis", *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 11/1 (2020), 165-188.
- Çağrı, Mustafa. "Hırs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/383. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Çağrı, Mustafa. "Kanaat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/289. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Çağrı, Mustafa. "Kibir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/561. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Çapak, İbrahim. "Nefis Kaynaklı Problemlerin Aşılması: İsfahanî Örneği", *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2015), 77-92.
- Çatak, Adem. "Mevlânâ Celâleddin Rûmî'nin Nefs Anlayışı", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (Ocak 2012), 217-232.
- Çınar, Fatih. "Zarûrî Küllî Makâsıdın Tertibi Üzerine Bir İnceleme", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 25/1 (2021), 115-137. <https://doi.org/10.18505/cuid.855800>
- Dede Ömer Rûşenî. *Dede Ömer Rûşenî Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği ve Divânının Tenkitli Metni*, PDF: Kültür ve Turizm Bakanlığı, Yayınları, 2016. <http://www.ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/73031>
- Eliade, Mircea. *İmgeler ve Simgeler*. çev. Mehmet Ali Kılıçbay. İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2022.
- Elmalılı Vâhib Ümmî Halvetî. *Divân-ı İlâhiyât*. çev. Mustafa Tatcı-Ahmet Ögke, İstanbul: H Yayınları, 2. Basım, 2016.
- Erbay, Nazire. "Eşrefoğlu Rûmî'nin Gazellerinde Nasihat ve Nefis Muhasebesi", *Doğu Esintileri* 3 (2015), 295-315.
- Eskigün, Kübra. *Klasik Türk Şiirinde Efsanevi Kuşlar*, Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, 2006.
- Eşrefoğlu Rûmî. *Divan*. çev. Mustafa Tatcı. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Basım, 2014.
- Fordham, Frieda. *Jung Psikolojisinin Ana Hatları*. çev. Aslan Yalçiner. İstanbul: Say Yayınları, 2023.
- Erich Fromm. *İnsan Olmak Üzerine*, çev. Şükrü Alpagut. İstanbul: Say Yayınları, 2023.
- Gözütok, Şakir. "Özdenetimde Din Eğitiminin Etkisi", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 21/2 (Aralık 2017), 1035-1060. <https://doi.org/10.18505/cuid.338632>
- Haque, Amber. "İslâmî Bir Perspektiften Psikoloji ve Din Arasındaki İlişki ve Bütünleşme", çev. Mustafa Koç, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/1(2011), 227-258.
- Harman, Ömer Faruk. "Firavun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/121. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Harman, Ömer Faruk. "Mûsâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/207. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- İçli, Ahmet. "Akıl ve Nefis Üzerine Sembolik Okumalar: Tursun Fakî'nin "Hazreti Resûl Ebu Cehil Güreş Tuttuğudur" Başlıklı Eserinde Aklın Nefisle Mücadelesi", *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 13 (2023), 50-77. <https://doi.org/10.51531/korkutataturkiyat.1349869>
- İnce, Eyüp. "Tüsterî'nin Nefis Kavramına Dâir Tasavvufî Yorumları", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27/2 (2022), 393-404. [10.58568/firatilahiyat.1158705](https://doi.org/10.58568/firatilahiyat.1158705)
- Jung, Carl Gustav vd. *İnsan ve Sembolleri*. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2020.
- Jung, Carl Gustav. *Jung Psikolojisi*. çev. Murat Ukray. İstanbul: e-Kitap Yayınları, 2020.
- Jung, Carl Gustav. *Psikolojide Tipler*. çev. Nur Nirven. İstanbul: Pinhan Yayınları, 2020.
- Jung, Carl Gustav. *Dört Arketip*. çev. Zehra Aksu Yılmaz. İstanbul: Metis Yayınları, 2021.
- Jung, Carl Gustav. *İnsan Ruhuna Yöneliş*. çev. Engin Büyükin. İstanbul: Say Yayınları, 2021.
- Jung, Carl Gustav. *Bilinç ve Bilinçdışı*. çev. Canberk Şeref. İstanbul: Pinhan Yayınları, 2023.
- Jung, Carl Gustav. *Psikoloji ve Din Batı ve Doğu Dinlerinin Psikolojisi Üzerine*. çev. Canberk Şeref. İstanbul: Pinhan Yayınları, 2024.
- Kaval, Musa. "Mevlânâ'nın Mesnevisinde Nefis Kavramı", *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4/2 (Aralık 2011), 149-163.
- Kayacan, Mehmet. *Haşim Baba ve Divânı*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002.
- Koç, Turan. *Din Dili*. İstanbul: İz Yayınları, 5. Basım, 2017.
- Kömürçüoğlu, Şeyma. *Logostaki Mitos*. İstanbul: İz Yayınları, 2. Basım, 2020.
- Kuddûsî, *Divan*. çev. Ahmet Doğan. Ankara: Akçağ Yayınları, 1. Basım, 2002.

- Kur'ân-ı Kerîm Meâli. çev. Halil Altuntaş-Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2009.
- Nur, İsmail Hakkı. "Mesnevîde Hayvan Karakterleri Metaforları". *Uluslararası Türk Kültür Coğrafyasında Sosyal Bilimler Dergisi* 2/1 (2017), 29-47.
- Özaşar, Mehmet Emin vd. (ed.) "Hz. Peygamber'in Beslenme Alışkanlığı". *Hadislerle İslâm Ansiklopedisi*. 7. Cilt. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Pala, İskender. *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*. İstanbul: Kapı Yayınları, 13. Basım, 2004.
- Parlatır, İsmail vd. *Türkçe Sözlük* İstanbul: Türk Dil Kurumu, 8. Basım, 1988.
- Parıldar, Sümeyye. "Molla Sadra ve Nefis Konusunda Pre-sokratikleri Savunucusu", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 26/3 (2022), 1235-1251. <https://doi.org/10.18505/cuid.1158642>
- Sağlam, Soner. "Risâletü'n-Nushiyye" ve "Vagz-ı Azat"ta Nefis Terbiyesi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 27 (2017), 349-351. 10.5505/pausbed.2017.04880
- Sun'ullâh-ı Gaybî. *Sun'ullâh-ı Gaybî Dîvânı*. çev. Bilal Kemikli. İstanbul: H Yayınları, 1. Basım, 2017.
- Okşar, Yusuf. "Şemsüddin Muhammed B. Eşref-Essemekandî'de Nefis ve Marifetullah", *Turkish Studies* 13/9 (Nisan 2018), 175-194.
- Orhan, Kübra Zümrüt. "Alâüddevlle Simnânî'nin Tasavvufî Eğitim Anlayışı Bağlamında Âhîret", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 23/1 (2019), 375-393. <https://doi.org/10.18505/cuid.538943>
- Ölker, Perihan. "Türk Edebiyatında Nur-ı Muhammedî Konulu Eserler ve Çağatayca Nur-name", *Selçuk Türkiyat*, 60 (Aralık 2023), 227-243. <https://doi.org/10.21563/sutad.1405513>
- Özköse, Kadir. "Ahmed Zerruk, Hayatı ve Tasavvufî Düşüncesi", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 12/2 (2008), 141-177.
- Özköse, Kadir. "Mesnevîdeki "Bedevi ile Karısı" Hikâyesine Göre Aklın Kontrolünde Hareket Eden Nefsin Gelişim Seyri", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 15/1 (2011), 37-69.
- Özköse, Kadir. "Şeyh Hâlid Efendi'nin Divan'ında İnsân-ı Kâmil Düşüncesi", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 20/2 (2016), 385-417. <https://doi.org/10.18505/cuid.277861>
- Özalp, Hasan. "Nefs-Mead İlişkisi Bağlamında Farabi ve İbn Sina'nın Görüşlerinin Karşılaştırılması", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 16/1 (2012), 245-288.
- Uluç, Tahir. "Kınalızâde Ali Efendi'nin Nefis Görüşü", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35/35 (2013), 7-28.
- Toker, Birgül. "Şâkir Ahmed Paşa ve Tertîb-i Nefis Mesnevisi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 7 (2000), 361-374.
- Uludağ, Süleyman. "Kabz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/44-45. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Uludağ, Süleyman. "Nefis". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/526-529. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Ümmî Sinân. *Ümmî Sinan Dîvânı*. PDF: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2017. <http://www.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/55913>
- Uyar, Mehmet. "Tasavvufî Kavramlar Arasındaki Anlamsal Bağların Mahiyeti Üzerine Bir Deneme: Nefs ile İlgili Kavramlar Örneği", *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (Kasım 2016), 167-195.
- Yalçın, Dilek. "Dervişin Şehri: Tuhfetü'l- Letâif'te Nefsin Kaleleri", *Mavi Atlas* 12/1 (2024), 254-270. <https://doi.org/10.18795/gumusmaviatlas.1453815>
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Ruh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/187. Ankara: TDV Yayınları, 2018.
- Yeniterzi, Emine. *Na't*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Yıldız, Alim. "Şâkir Ahmed Paşa'nın "Tertib-i Nefis" Mesnevisi". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 12/2 (2008), 179-223.
- Yunus Emre. *Dîvân-ı İlahiyât*. çev. Mustafa Tatcı. Ankara: Semih Ofset, 2014.
- Zweig, Connie-Abrams, Jeremiah (ed.), *Gölgeyle Buluşma*. çev. Özgür Ertana. İstanbul: Timaş Yayınları, 3. Basım, 2023.